

FORRADALMAK AZ ATTITŰDKUTATÁSBAN: A KOGNITÍV-KÍSÉRLETI ÉS TÁRSAS KONSTRUKTIVISTA KUTATÁSI PROGRAMOK ÖSSZEVETÉSE

KOHLMANN DÁVID

ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola
Email: davidkohlmann@outlook.com

Beérkezett: 2017. november 24. – Elfogadva: 2018. június 6.

Közel ötven éve zajlott a szociálpszichológia válságaként emlegetett tudománytörténeti eseménysor, melynek végén társas konstruktivista irányzatok szökkentek szárba. Ezek az irányzatok a szociálpszichológia számos területének alternatív megközelítését kínálják, szembefordulva a főáramot jelentő kognitív-kísérleti hagyománnyal tudományfilozófiai, episztemológiai és módszertani szempontból is. Az attitűdök vizsgálata mindkét irányzatban megjelenik, ami lehetőséget ad arra, hogy a szociálpszichológia egyik központi fogalmát több oldalról is értelmezzük, és a két irányzat viszonyát egy konkrét kutatási területen keresztül jobban megértsük. Nem meglepő módon a kognitív-kísérleti és a társas konstruktivista (diszkurzív) attitűdkutatást összevetve azt találjuk, hogy módszertani és fogalmi szempontból is több ponton kizárják egymást. A hipotetiko-deduktív és a realista metaelmélet különbségei, a mentális folyamatok és modellek központba helyezése vagy tagadása, a nyelvi jelentések kezelése, a fogalmi meghatározás, valamint a kutatások fókusza és eljárásai mind olyan kérdéseket fednek, melyekre összeegyeztethetetlen válaszokat ad a két irányzat. Mindezek ellenére vannak jelei annak, hogy a két gondolati hagyomány érdemi párbeszéd nélkül is kölcsönhatásba kerül, átszűrődő gondolatok és hibrid irányzatok útján.

Kulcsszavak: attitűdkutatás, kognitív szociálpszichológia, társas konstruktivista szociálpszichológia, diszkurzív szociálpszichológia

BEVEZETÉS

A tanulmány célja, hogy az attitűdkutatás főáramát adó kognitív szociálpszichológiai megközelítéssel kontrasztban összehasonlító leírást adjon a „második kognitív forradalom” szellemiségében gyökeret vert társas konstruktivista attitűdkutatásról. Az 1970-es évek óta meghonosodó társas konstruktivista irányzatok alternatívát kínálnak a kognitív-kísérleti szociálpszichológia által lefedett több kutatási témában, így az attitűdkutatás területén is. Kézenfekvő ezért, hogy a szélesebb körben ismert kognitív megközelítés mellett a főárammal szemben kritikus, konstruktivista álláspontnak is teret adjunk, és a konkurens kutatási programokat összevessük. Az összehasonlítás során sok esetben azt találjuk, hogy az attitűdök kognitív és társas konstruktivista megközelítése kizárja egymást, ezért döntenünk kell, hogy melyik irányzat elképzeléseit fogadjuk el. Emellett (és ennek ellenére) viszont több olyan gondolatra is bukkanunk, amely a két gondolati hagyomány érintkezését mutatja. Az ilyen érintkezési pontok megmutatják, hogy a szembenálló irányzatok miképpen gazdagíthatják egymás kutatási programját – egyúttal hozzájárulva a vizsgált jelenség jobb megértéséhez.

A társas konstruktivista és kognitív-kísérleti attitűdkutatás mesterséges ütköztetését indokolja, hogy kevés az interakció a két gondolati hagyomány között. A tankönyvnek szánt, napjainkban (angol nyelven) megjelenő szociálpszichológiai köteteket kinyitva azt találjuk, hogy a konstruktivista gondolatok és irányzatok – hacsak nem kimondottan társas konstruktivista szerzőkről van szó – legfeljebb említés szintjén jelennek meg, hiába telik el lassan félszáz év a feltűnésük óta (lásd pl.: Hewstone, Stroebe és Jonas, 2015; Kassin, Fein és Markus, 2013; Aronson, Wilson, Akert és Sommers 2016; Myers és Twenge, 2013; DeLamater és Ward, 2013; Baron és Branscombe, 2012; Fiske, Gilbert és Lindzey, 2010; Gilovich, Keltner, Chen és Nisbett, 2016). Ez alapján nem meglepő, hogy az attitűdök két, szóban forgó megközelítését sem szokás együtt bemutatni, pedig a kutatói látásmód bővülését nagymértékben szolgálná, ha legalább megértenék egymás állításait a szembenálló hagyományok hívei. Ugyan az eltérések jelentősek, azért nem teljesen példa nélküli a két irányzat kölcsönhatása, vagyis létezik kognitív elemeket felhasználó konstruktivista kutatás, illetve konstruktivista gondolatok is beszűrődtek a kognitív attitűdkutatás vitáiba.

A cikk célja annak bemutatása, hogy a kognitív-kísérleti és társas konstruktivista irányzat közötti általános különbségek hogyan érvényesülnek egy specifikus kutatási területen: az attitűdkutatásban. A szöveg ennek megfelelően a talán kevésbé ismert társas konstruktivista irányzat történeti és fogalmi-módszertani bemutatásával kezdődik, hogy kontextust teremtsen az attitűdök két eltérő megközelítésének ütköztetéséhez. A társas konstruktivizmus alapvető felvetéseinek rövid áttekintését – a kontraszt megteremtése érdekében – a kognitív-kísérleti attitűdkutatás áttekintő leírása követi, a főbb fogalmi és módszertani jellemzők említésével. Ezt követi a konstruktivista/dizkurzív attitűdkutatás bemutatása, az előzőhöz hasonlóan fogalmi részletkérdésekkel és kutatási példákkal együtt. Végezetül a két megközelítés összevetése következik, először az ütközési pontok és a másik irányzattal szemben megfogalmazott kritikák, majd pedig az érintkezési pontok és lehetséges tanulságok kiemelésével. A két irányzat egymással szemben megfogalmazott (attitűdkutatásra érvényes) kritikáit igyekeztem

külön, a szöveg végére elhelyezni, hogy az eltérő gondolati hagyományok önálló értékük szerint állhassanak szemben egymással. A különbségek bemutatása természetesen nem marad el, de észlelésük így egy pontig az olvasóra van bízva.

A „VÁLSÁG” ÉS A TÁRSAS KONSTRUKTIVISTA IRÁNYZAT KIALAKULÁSA

A kognitív szociálpszichológiától eltérő utat kitaposó konstruktivista szociálpszichológia ugyan történetileg az előbbiből nőtt ki, eszmei előzménye mégis elkülönül. Megalapozását a tudományág problémáinak azonosítása és az eszmei tér megnyitása jelentette Curt, Parker, Gergen, Harré, Secord és Shotter munkái által; kutatási programként való elindulása pedig a tudományos tudás előállításának szociológiája, az etnometodológia, a párbeszédelemzés, valamint Foucault és Barthes posztstrukturalista munkáin keresztül történt (Potter, 1998). A társas konstruktivizmus (a szövegben a „diszkurzív” kifejezést szinonimaként használom) születése nem volt csendes és zavartalan, olyannyira nem, hogy megalakulásának időszakát a szociálpszichológia „válságéveiként” emlegetik. A „második kognitív forradalom” (mely elnevezésre több irányzat is igényt tartana) a szociálpszichológiai ágazat válsága volt, és döntően az Egyesült Államokban zajlott le, bár voltak hozzászólók az európai kontinensről is. Érdekessége, hogy bár a vita főként az USA-ban zajlott, az új irányzat sokkal inkább meggyökerezett az európai szociálpszichológiai színtéren. A napjainkban már tudománytörténetinek tűnő eseménysor az 1960-as évek végétől az 1970-es évek közepéig zajlott le, és konferenciák, valamint tudományos írások sorozatán keresztül öltött testet. Az események drámaiságát fokozta, hogy a forradalmat kirobbanató társadalomtudósok korábban maguk is a kognitív-kísérleti irányzat képviselői és növendékei voltak, a vitában gyakran saját mestereikkel szembekeverülve. A megjelenő kritikus cikkek és egyben a kialakuló vita főbb gyűjtőpontjai többek között Gergen és Ring munkái voltak (Ring, 1967; Gergen, 1973).

A válság egyesek szerint nemcsak tudományos vita kirobbanásával, hanem a tudományág számára központi fogalmak, köztük az attitűdök jelentőségébe vetett bizalom megrendülésével is járt (Wicker, 1969). Az időszak lényege azonban mégiscsak a cikkeken, köteteken és konferenciákon keresztül zajló tudományos vita volt, mely viszonylag gyorsan lecsengett. Az aktív párbeszéd elhalt, és elkezdtek kibontakozni az önálló társas konstruktivista irányzatok, köztük a párbeszédelemzés, a diskurzus-elemzés, a kritikai diskurzuselemzés, a narratív elemzés és a diszkurzív pszichológia. A konstruktivista kritikát akkoriban a tudományág főáramát képviselők többsége elutasította, ezáltal szakadék alakult ki, melynek mélységéről és áthidalhatóságáról megoszlanak a vélemények.

A TÁRSAS KONSTRUKTIVIZMUS TUDOMÁNYFILOZÓFIAI ÉS MÓDSZERTANI SAJÁTOSSÁGAI

A kognitív-kísérleti szociálpszichológiával szemben megfogalmazott konstruktivista kritika tudományfilozófiai és módszertani természetű. A felmerülő kérdések episztemológiai háttérrel bírnak, de a „tudománycsinálás” eljárásaira is vonatkoznak, vagyis

a valósnak tekintett tudományos értékű tudás megszerzésének lehetősége, forrása és módja is vita tárgyává válik.

A társas konstruktivista álláspont érzékeny a posztpozitivisták kritikára, ezért vallja, hogy a szociálpszichológiában szükségessé vált a „valóság” újbóli átgondolása, mégpedig a tudományos hitelű tudás előteremtésében és a szavaknak tulajdonított nyelvi jelentés kapcsán. A kifogásolt pontok a hagyományos, realista-pozitivisták metaelmélet és a hipotetiko-deduktív tudományos eljárás (Edwards, Ashmore és Potter 1995). Az említett eljárások megkérdőjelezése a szociálpszichológia tudományra való visszafordítását is magával hozta, arra a felismerésre alapozva, hogy a tudósok szerepe éppen annyira meghatározó a tudományos eredmények alakulásában, mint a kigondolt elméleti modellek. A társas konstruktivista kritika alapján a tudományos eljárás és a tudós szerepe az elméletközpontúság, az adatok interpretációja és a tudományág előrehaladása kapcsán is problematizált. Ezek együttes jelenléte és összefüggései teszik a kritika szerint szükségessé az ágazat megújítását.

A konstruktivista vád szerint az elméleti modelleket középpontba helyező kutatás több ponton is megterheli a megszerzendő tudás hitelességét. Az egyik felvetés, hogy a tudós előzetes elméleti konstrukciója előre meghatározza a megszerzendő tudást: elferdíti és irányítja nem csupán a felvett adatokat, hanem az azokon alapuló következtetéseket is. A gondolatmenet konklúziója, hogy az általánosan elfogadott tudományos eljárás végén így nem a „valósághoz”, hanem a tudós előfeltevéseihez és önigazolásához jutunk (Gergen, 1973). A pszichológia és szociálpszichológia által leírt világ konstruált jellege a szavak és adatok interpretációja kapcsán is felmerül. Gergen szerint a kutatók fogalmaikat a tudományos közösségen belül elszigetelten, megegyezéssel alapon hozzák létre, így a pszichológia tudományos megállapításai csak a terület elméleti paradigmáin belül érvényesek. A valóság átírásának vádját a kutatások tudatosan választott fókuszpontja kapcsán is felmerül. A társas konstruktivizmus egyik legsúlyosabb állítása, hogy a kognitív tudományos eljárás a hétköznapi gyakorlattól eltávolított, színpad mögött rejtő mentális folyamatokra koncentrál, melyek valóságossága nem igazolható. Míg egyes diszkurzív szerzők és irányzatok megengedőbbek (pl. kritikai diskurzuselemzés), addig mások nem kisebb dolgot állítanak, mint hogy a rejtett mentális folyamatok kutatása teljes tévút, mert „csak az agyban és az idegrendszerben lejátszódó neurofiziológiai folyamatok, és a terveiket végrehajtó, jártassággal rendelkező cselekvők által végzett diszkurzív folyamatok vannak” (Harré, 1997). Mindezekon kívül van egy további eljárás is, ahol a konstruktivizmus konstrukciót kiált, mégpedig az, ahogyan a kognitív társadalomtudós a kutatás során felmerülő szavak és fogalmak *jelentését* kezeli. A konstruktivista kritika a kísérletező (és kérdőívező) tudós önkényéről beszél, ezúttal a kutatott társadalmi valóság leírására használt fogalmak és kifejezések terén. Potter általános meglátása, hogy a kognitív kutatások skálái nem az alany szóhasználatára és szóválasztására összpontosítanak, hanem a kutatóéra, valamint *nem veszik elég komolyan a szavak helyzetenként és egyénenként potenciálisan eltérő jelentéseit*. Fontos, hogy ez a vád nemcsak a kérdőívek megfogalmazására, hanem az eredmények elemzésére is vonatkozik, pontosabban arra, hogy a kognitív tudomány az eredmények inkonzisztenciáját gyakran a kódolás és számítás során végrehajtott leegyszerűsítésekkel fedi el, ezáltal vakká téve önmagát a szavak jelentéseinek különbségeire (Potter, 1998).

A szociálpszichológia fejlődését is kétségek ostromolják. Gergen meglátása szerint a szociálpszichológia kevésbé halad előre és nem képes tudást felhalmozni, mégpedig azért, mert nem ismeri fel saját maga kulturális és történelmi meghatározottságát (Gergen, 1973). Ring is a tudományterület előrehaladását kritizálta, azt állítva, hogy a szociálpszichológusok pionírként cselekednek, vagyis elindulnak egy ígéretesnek tűnő kutatási irányvonalon, a kutatási programot azonban nem viszik végig, hanem mindig új kutatásokba kezdenek, ami miatt nem alakulnak ki megbízható eredményekkel szolgáló módszerek és hagyományok (Ring, 1967). A tudományos önellenőrzést garantáló (elméletek közötti) versengés gyakorlati hatékonysága is kérdéseket vet fel. Az érdekesség kedvéért itt nem egy konstruktivista szerzőt, hanem a kognitív attitűdkutatás veteránját idézem, aki egy írásában Feyerabend nyomán tesz megjegyzéseket. Greenwald a kizárólag elméleti konstrukciókat előremozdító tudományos munkák túlértékeltségét nehezményezi, és a versengő elméletek gyakorlati hatékonyságát vitatja. Állítása szerint a legnagyobb folyóiratok gyakran visszautasítanak olyan írásokat, melyek nem elméletek tesztelését vagy fejlesztését tűzik ki célul, ezáltal elveszik a teret más jellegű kutatások előtt. A probléma része, hogy nem történik valódi szelekció az elméleti modellek rugalmassága (könnyű túlélésüket a cáfoló bizonyítékkal szemben apró módosításokkal eszközölni), valamint túlzott hasonlósága miatt (Greenwald, 2004). Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az idézett írás végére Greenwald nem is lehetne hűségesebb a kognitív szociálpszichológia programjához, ugyanis a neurobiológiai módszerek sorsdöntő szerepét vizionálja, s emiatt kritikus az elméleti viták hasznával kapcsolatosan.

Konstruktivista oldalról normatív jellegű kritika is felmerül. A konstruktivista szociálpszichológia saját meglátása szerint túllép az értéksemlegesség illúzióján, sőt, a tudomány felelősségét hangoztatja abban, hogy rámutasson bizonyos társadalmi jelenségekre, amelyek megítélése szerint leleplezésre szorulnak (vö. frankfurti iskola, illetve Bourdieu). Gergen szerint olyan szociálpszichológiára van szükség, amely magát egy társadalmi folyamatnak tekinti, és a kultúrához való hozzáadott értékét saját maga is társadalmi konstrukcióként értelmezi (Gergen, 1982, 1996) – jó példa erre a már említett kritikai diskurzuselemzés programja.

A konstruktivista tudományfelfogást a kognitívhoz képest relativista metaelmélet jellemzi, ami két dolgot is jelent (Edwards, Ashmore, Potter 1995). Az első, hogy az erre érzékeny tudós igyekszik előzetes elméleti elvárások nélkül adatot gyűjteni és következtetésekre jutni, a második pedig, hogy a felvett adatokat (melyek természetéről később még szó lesz) messzemenően induktív módon kezeli. Az efféle relativizmus-hoz való elköteleződés egyébként eltérő az egyes diszkurzív-konstruktivista irányzatok között, de az is igaz, hogy a diszkurzív módszertani elvárásoknak nehézkes az érvényesülése, éppen a hipotetiko-deduktív eljárás általános beágyazottsága miatt (Antaki, Billig, Edwards és Potter, 2002). A nem elméletközpontú kutatás és az elméleti modellek elkerülésének velejárója, hogy a kutatói fókuszpont az információról a cselekvésre és a jelentésre kerül át (Bodor, 2002). Az adatok gyűjtésekor a tudós az elme belső történéseinek megfeleltetett adatsorok helyett az emberi interakciók feljegyzésére, vagyis aktusokra, valamint anyagi és szimbolikus eszközök érdekek mentén történő felhasználására összpontosít.

A társas konstruktivista kutató a jelentések meghatározását legalább részben kiengebeli a kezei közül, és a szavakat hétköznapi előfordulásokban igyekszik értelmezni, nem pedig absztrakt szintre emeli őket azáltal, hogy egy – adott esetben – ideáltipikus modellben próbál a jelentéseknek helyet találni (Potter, 1998). A jelentések óvatos kezelése a hétköznapi fogalmak felértékelését is jelenti a szociálpszichológiában, összezsúrolva a vádak szerint fennálló szakadékot a tudós és a hétköznapi élet fogalmai között. A konstruktivista megközelítés ezen a ponton jelentősen eltér a kognitív/kísérleti logikától, hiszen utóbbi az alany által produkált „jelet” átértelmezi, kódolja, és nem önmagában keresi a jelentését, hanem mögöttes mentális folyamatokra vonatkoztatja. A társas konstruktivista irányzat legfontosabb módszertani célkitűzése, hogy a lehető legjobban megővja a tudományos folyamatot és a kinyert adatokat a velük dolgozó tudós „torzító befolyásától”. A cél, hogy a szavakat és jelentéseket az alany szempontjából próbálják értelmezni, annak érdekében, hogy az adatok „magukért beszélhessenek”. Hasonlóan fontos ezért, hogy a kinyerhető adatok a lehető legtermészetesebb társas helyzetből eredjenek, vagy legalábbis a társadalomtudós tartsa szem előtt az adatfelvétel kontextusának potenciális hatásait. Végezetül pedig, a minél nyitottabb adatfelvétellel kítűzött cél, hogy a megszerezhető tudást ne korlátozza le a tudós előfeltevése arra vonatkozóan, hogy mit is tudhat meg az adott jelenségről.

Miközben a konstruktivista tudomány bírálja az elméletek és hipotézisek központi és empiriát befolyásoló alkalmazását, mindez nem jelenti azt, hogy idegen lenne tőle általános érvényű elméletek felállítása, hiszen célja ugyanúgy a társadalmi valóság minél tágabb megismerése és leírása. Az elméletalkotás folyamata azonban a tudományos folyamat minél nagyobb „érintetlensége” érdekében lényegében fordítottja a megszokottnak. Míg a hagyományos pozitivista megközelítés hipotézist tesz az adatokkal, addig a diszkurzív tudós exploratív és induktív módon keres általános mintázatokat a társadalmi valóságban. Ez az eljárás a kognitív szociálpszichológia módszertani szempontrendszer alapján nehezen védhető, konstruktivista indoklás alapján viszont az egyetlen útja annak, hogy ne a tudós előfeltevéseivel terhelt tudáshoz jussunk. A helyes eljárás ez alapján az emberi interakció feljegyzése, és átalakítástól lehetőleg mentes, részletes elemzése. A konstruktivista tudomány igyekszik a társas gyakorlathoz minél közelebbről indítani a kutatásait, olyannyira, hogy az adatfelvétel ideálisan még a kutatási kérdések meghatározását is megelőzi (Potter, 2012).

A megszerezhető és megszerzendő tudás eltér a kognitív tudomány által célzottól. A korábban leírtak szerint a diszkurzív módszertan nem ismeri el mögöttes mentális folyamatok létezését, vagy legalábbis nem látja bizonyíthatónak létezésüket (kivéve egyes hibrid irányzatok, pl. a kritikai diskurzuselemzés), ehelyett figyelmének központjába a közvetlenül megfigyelhető társas aktusokat állítja. Az elemzett helyzetekben célokat, eszközöket, szerepeket és stratégiákat keres, melyekből aztán kellő számú példa feltárása után a hétköznapi cselekvés általános jelenségeit és szabályszerűségeit állapítja meg. A bizonyítékul szolgáló adatokat igyekszik a helyzetben részt vevő személyek nézőpontjából értelmezni: a lényeg annak kiderítése, hogy az adott helyzetben részt vevők *maguk* milyen jelentést társítanak az aktusoknak. Ezzel a módszerrel a kutatási program közel tud maradni a hétköznapi élethez; nem zárja ki magát azáltal, hogy egy elkülönülő, tudósok által előállított jelentésrendszert épít. A konstruktivista szociálpszichológia a mögöttes mentális folyamatok helyett mögöttes motivációkat,

célokat és magát az alkalmazott társas gyakorlatot kutatja. A kísérleti megközelítés tényezőket és hatásokat igyekszik izolálni az okozatiság hiteles megállapítása érdekében, ezzel azonban – a konstruktivista kritika szerint – a kontrollra törekvő kutató kiszakítja a jelenséget abból a társas helyzetből, amelyben hitelesen meg lehetne figyelni (Wetherell és Maybin, 1996).

Ez a cikk ugyan a kognitív és társas konstruktivista irányzat viszonyát firtatja, de nem hagyhatjuk szó nélkül a háttérben még kísértő behaviorizmus viszonyát a konstruktivista állásponttal. A kognitív forradalom által az ötvenes években többé-kevésbé elsöpört behaviorizmus első olvasatra osztani látszik néhány társas konstruktivista gondolatot (hogymennyire jelentett a kognitív terjeszkedés paradigmaváltást, arról megoszlanak a vélemények, lásd Greenwood, 1999). A behaviorizmus egyik fő programpontja ugyanis, hogy lemond az emberi elme belső folyamatainak feltárásáról, és következtetések levonását csak az emberi (és állati) viselkedés megfigyelésével tartja lehetségessnek. A közös pont tehát, hogy a konstruktivizmushoz hasonlóan a behaviorizmus is kételkedik abban a kognitív alaptételben, hogy az emberi elme belső történései hitelesen megismerhetők modellalkotás és közvetett jelek (pl. reakcióidő, elektromos aktivitás) értelmezése által. Az ebből levont következtetések azonban merőben mások. A behaviorista hagyomány nem tagadja mentális folyamatok létezését, csupán úgy tartja, hogy az emberi cselekvés kontrollált megfigyelésével célszerű az emberi elme működéséről információt szerezni. Bár a konstruktivista szociálpaszichológia is az emberi aktusokra koncentrál, szigorúan elutasítja a mesterséges, „input-output” jellegű kísérletek (és elméletek) alkalmazását, és megkérdőjelezi a mentális folyamatok létezését.

A KOGNITÍV ATTITŰDKUTATÁS FOGALMI SAJÁTOSSÁGAI

A következő szakaszban az attitűdkutatás főáramát jelentő kognitív-kísérleti hagyományt fogom tömören, de a lehető legátfogóbban bemutatni. A leírást fogalmi meghatározások sorra vételével kezdem, ezután a kognitív megközelítés módszertani sajátosságairól esik szó, majd pedig a legfontosabb kutatási csapásirányokon keresztül igyekszem bemutatni, hogy milyen jellegű kérdések foglalkoztatják a kognitív attitűdkutatást.

A kognitív attitűdkutatás folyamatos bővülését mutatja, hogy rendre számot kell vetni a párhuzamosan futó fogalmi meghatározásokkal: nem véletlen, hogy Allport 1935-ben megfogalmazott, oly sokat idézett szavai is egy definíciókat összegző fejezetből származnak. A legátfogóbb mai meghatározás alapján az attitűd *mentális hajlam* (tendency), amely bizonyos *dologról* (entity, vagyis az attitűd tárgya) kifejezett pozitív vagy negatív *értékelésként* (evaluation) mutatkozik meg (Eagly és Chaiken, 2007). Ehhez hasonló definíció szerint az attitűdök *kognitív vagy érzelmi reakciók összegzéseként* létrejövő *értékelő* ítéletek (Crano és Prislin, 2006). Az attitűd eszerint egy belső, mentális folyamat, melynek eredménye, hogy emberként a minket körülvevő dolgokat (tárgyakat, embereket, fogalmakat, saját magunkat) bizonyos módon értékeljük. A közös pont minden definícióban, hogy értékelésről van szó, és kimondva-kimondatlanul az is, hogy az attitűd egy közvetlenül nem megfigyelhető mentális jelenség, amelyet különböző hatások és körülmények határoznak meg. Ez utóbbi definíciós elem messze-

menő következményekkel jár, és az attitűdök kognitív kutatásának teljes programját meghatározza. A fogalom elvont jellegének következménye, hogy a kognitív kutatások által gyűjtött adatok minden esetben a mögöttes mentális konstrukcióra utaló jelként kerülnek értelmezésre. Ez alapján a (verbálisan vagy cselekvés útján) kifejezett vélemény nem maga a (mögöttes) attitűd, hanem csak annak a tudós számára észlelhető megnyilvánulása. Az absztrakt attitűdfogalom további következménye, hogy a kutatók sok esetben azon körülmények, hatások, tényezők keresését célozzák, amelyek a mentális konstrukciót befolyásolják.

Az attitűdök milyenségéről, valamint a fogalmi elemek pontosabb meghatározásáról már megoszlanak a nézetek. Van, aki tapasztalás útján keletkező, értékelő jellegű *mentális nyomként* (emléknyomként) azonosítja az attitűdöt, amely az első „találkozáskor” jön létre és hatással van az ugyanarra a tárgyra adott későbbi reakciókra is (Campbell, 1963; Eagly és Chaiken 1993). Más szerzők az attitűdök legpontosabb meghatározásának azt tartják, ha azokat *kategorizációs folyamatokként* írják le, amely folyamatok egy skálán helyeznek el minden érzékelt vagy elgondolt dolgot (Zanna és Rempel, 1988). Megint másik megközelítés szerint az attitűdöket *asszociációs felhőként* kell elképzelni, és a lényeg az attitűdtárgy és az ahhoz kapcsolódó értékelő asszociációk *összességében* rejlik (Fazio, 1989, 2007). Újabban hálózati modellek is megjelentek, melyek egy része szerint emlékenyomok aktivációs mintázata dönti el, hogy milyen lesz az egyén értékelő ítélete (van Overwalle és Sieber, 2005; Bassili és Brown, 2005). Más hálózati modellek az eltárolt értékelő reakciók közötti asszociációs kapcsolatok *súlyában* látják az értékelések eredetét (Dalege és mtsai, 2016). A meghatározások eltérései és felbukkanásuk időrendje jól jelzi a kutatási terület fókuszának alakulását is: míg a klasszikus szerzők (Bogardus, Likert, Thurstone) az attitűd megnyilvánulására és mérhetővé tételére koncentráltak, addig napjainkra úgy tűnik, az egyén tudatos megnyilvánulásainak átvilágításával a tudatalatti felé fordul a kognitív attitűdkutatás. Greenwald és Banaji 1995-ös attitűddefiníciója már csak lehetőségként kezeli az értékelés tudatosulását, és ez a tendencia módszertani szempontból is terjedni látszik: megjelentek az implicit tesztek, valamint az ezredfordulón megjelent az első tanulmány, amely fMRI segítségével konkrét agyterületeket kapcsolt az attitűdökhöz (Phelps és mtsai, 2000; Stanley, Phelps és Banaji 2008). A később következő összehasonlítás kedvéért érdemes tehát még egyszer összegezni: az attitűd kognitív szempontból mentális nyomként, kategorizációs folyamatként, asszociációs kapcsolatokként vagy aktivált agyterületként értelmezhető és figyelhető meg.

Az empirikusan bizonyítható legpontosabb definícióért való küzdelmen túl az attitűdkutatás gordiuszi csomóját a konzisztencia kérdése jelenti. A problémát az okozza, hogy bizonyos esetekben nem reprodukálható konzisztens eredmény két egymást követő méréssel, ugyanazon személy és attitűd esetében. Márpedig, ha az attitűd egy állandó mentális jelenség, akkor erre az ellentmondásra valamilyen magyarázatot kell adni, különben a koncepció központi eleme kerül veszélybe. A kognitív tudósok felvették a kesztyűt, és az inkonzisztencia magyarázatára az utóbbi évtizedekben komplex megoldásokkal álltak elő. Ezek többnyire a modellbe bevont változókként jelentek meg, melyek pontosítják az attitűd és megnyilvánulásának körülményeit; született azonban olyan megoldás is, amely az alapoktól gondolta újra az attitűdök meg-

határozását. Előbbiekhez tartoznak az attitűd szerkezetét és a kontextuális hatásokat – mint modellt befolyásoló tényezőket – feltáró kutatások, utóbbira pedig az attitűdök implicit és explicit jellegét megkülönböztető attitűdfogalom kidolgozása említhető példaként.

Mielőtt továbblépnünk, fontos megemlíteni, hogy a konzisztencia problémájára született egy konstruktivista válasz is, amely alaposabban megvizsgálva mégsem tekinthető konstruktivistának. A kettősség oka, hogy a szóban fogró koncepció támogatói úgy látják: a konzisztencia hiánya bizonyítja, hogy nincsenek állandó jellegű attitűdök, ehelyett az egyén minden egyes helyzetben, ahol értékelésre van szükség, újra és újra kialakítja a hozzáállását. A szituáció által meghatározott attitűdök gondolati előzménye Nisbett és Ross, a szituáció erejét hangsúlyozó, 1991-es munkája. A szerzőpáros szerint az emberi cselekvést elsősorban nem belső attribútumok (köztük az attitűdök) határozzák meg, hanem a szituációban az egyén felé érkező *társas jelek* (social cues). A belülről fakadó mentális folyamatok helyett a környezet által befolyásolt folyamatokkal magyarázható az emberi cselekvés és a cselekvés inkonzisztenciája. Ehhez a gondolatmenethez csatlakozva többen arra jutottak, hogy az attitűdöt is elsősorban a kontextus határozza meg, vagyis az ember mindig elsősorban a szituációhoz alkalmazkodva fogja kialakítani a hozzáállását (Wilson és Hodges, 1992; Schwarz és Bohner, 2001; Schwarz, 2007). Tág értelemben véve ez az elképzelés konstruktivista a javából, de egyszerre mégsem az, mivel érvelésében a kognitív koncepción belül marad. Ezt igazolja, hogy az említett szerzők ugyan az attitűd eseti jellegét és a társas szituáció erejét hangsúlyozzák, de az attitűdök kialakulását végső soron ugyanúgy mentális folyamatoknak tulajdonítják, mint a többi kognitív modell.

A konzisztencia nemcsak azonos attitűdök újbóli mérésekor, hanem az attitűd és cselekvés viszonylatában is problémaként merül fel. Már az attitűdkutatás hajnalán csorbát szenvedett a remény, hogy az attitűdökből egyenesen következik az attitűd tárgyával kapcsolatos cselekvés (LaPierre, 1934), vagyis hamar kiderült: nem úgy cselekszünk, ahogy értékelünk, a helyzet ennél bonyolultabb. Ez a későbbiekben egyrészt az attitűdkoncepció hasznosságát is potenciálisan kétségessé tevő elemzésekhez (pl. Wicker, 1969), a másrészt viszont komplex modellek kidolgozásához vezetett az attitűd és cselekvés viszonyának magyarázatára (pl. Reasoned Action Approach: Ajzen és Fishbein, 1980; Fishbein és Ajzen, 2010; MODE modell: Fazio, 1990). A konzisztencia kérdése az attitűd-cselekvés viszonylat kutatásán túl válaszokat eredményezett a komplex ideológiák elemzése során releváns attitűd-attitűd (interattitudinális) viszonylatban, valamint az attitűdöt meghatározó képzetek közötti (intraattitudinális) viszonyokban is (Eagly és Chaiken, 1993).

Az attitűdök már említett implicit meghatározására mindenképpen érdemes pár sort szánni, hiszen a jelenleg érvényesülő tendenciák alapján a legtöbb tanulmány valamilyen módon elszámol az implicit koncepció rá vonatkozó jelentőségével. Az implicit mentális folyamatok gondolata (Nisbett és Wilson, 1977) az 1990-es évekre terjedt el széleskörűen a pszichológiában, az emlékezés, érzékelés, tanulás, viselkedés, és természetesen az attitűdök vizsgálatában is (és bizonyos szempontból a beavatkozást kerülő „unobtrusive measures” módszerek is előzménynek tekinthetők: Webb, Campbell, Schwartz és Sechrest, 1966). Az elképzelés szerint az ember „mentális je-

lenlétének” kétféle végpontja van, és míg az explicit esetében tudatában van az elméjében zajló folyamatnak, addig az implicit mentális folyamatok tudattalanak. Arról, hogy ez az attitűdök esetében pontosan mit jelent, van némi vita. Minden álláspontot összefoglalva az attitűdök esetében a tudatosság – vagy annak hiánya – három mozzanatot is érinthet. Az egyén számára tudattalan lehet: 1. az attitűd mérése, 2. az attitűd kialakulásának folyamata, 3. maga az attitűd, vagyis az értékelés eredménye (Wegener és Petty, 1998). Az első esetében a mérési módszer kizárja annak lehetőségét, hogy az alany tudatosan hasson az általa adott reakcióra (nincs tudatában annak, hogy éppen az attitűdmérés történik, vagy, ha tudatában is van a mérésnek, nem képes befolyásolni annak eredményét, pl. priming módszerek, IAT, összefoglalóan: Petty, Fazio és Briñol, 2009; ill. fiziológiai módszerekről: Cunningham és Zelazo, 2007). A második eshetőség, vagyis az értékelés implicit kialakulása automatikusan aktivált képzeteket és folyamatokat jelent (nem tudatos mérlegelés eredménye a kialakuló értékelés). A harmadik esetben az egyén nincs tudatában annak, hogy valamit negatívan vagy pozitívan értékelt, gyakran azért, mert viselkedése sem tudatos az adott helyzetben.

Az attitűdök implicit elképzelése az előbbiek alapján módszertani és elméleti válasz arra a nehézségre, amit a kognitív attitűdfogalom okoz, amikor közvetlenül nem megfigyelhető mentális folyamatokkal és a mérést befolyásoló környezeti hatásokkal számol. A (többnyire társas eredetű) torzító hatások megkerülésével az implicit mérési módszer az attitűdök mélyebb dimenzióihoz fér hozzá, ezáltal új távlatokat nyit az attitűdök elméleti meghatározásának. Az attitűdök (és mérések) implicit jellege azonban nemcsak megoldást, hanem meglepetést is hozott a kognitív tudomány számára. Az implicit és explicit mérések eredményei ugyanis sok esetben nem egyeznek meg, ez pedig felvetette a kérdést: ugyanazt a mentális reprezentációt érintik egyáltalán? Erre logikusan három válasz létezik (Nosek, 2005a). Az első, hogy az explicit és implicit méréseknek nincs köze egymáshoz, két teljesen különböző mentális konstrukcióba merítenek bele, melyek közül lehetséges, hogy az egyik nem is az attitűd része. A második, hogy az implicit és explicit mérési módszerek ugyanabba a mentális reprezentációba merítenek bele, csak éppen a mentális folyamat (vagyis az attitűd kialakulásának és közlésének) kései, illetve korai szakaszát mérik (Fazio és Olson, 2003; APE modell: Gawronski és Bodenhausen, 2006). Végezetül, lehetséges, hogy az implicit és explicit mérés két különböző, de szorosan összefüggő reprezentációt érint, melyek a dolgok értékelésének különböző forrásait jelentik (Strack és Deutsch, 2004; Wilson, Lindsey és Schooler, 2000; Rydell és McConnell, 2006). Az attitűdök kettős elgondolásának leghíresebb példája a duális attitűdök modellje, mely alapján egy tárgyhöz párhuzamosan implicit és explicit attitűd is kapcsolódhat, melyek tartóssága és változékonysága eltérő (az explicit-implicit konzisztencia kérdéséről összefoglalóan lásd: Hofmann, Gschwendner, Nosek és Schmitt, 2005). Ez utóbbi elképzelés rokonságot mutat a kettős mentális folyamatokkal számoló (dual process) elméletekkel, melyek az attitűdváltozás kutatásának területén dominánsak (Elaboration Likelihood Model: Petty és Cacioppo 1986; Heuristic-Systematic Model: Chaiken, Liberman és Eagly, 1989).

A KOGNITÍV ATTITŰDKUTATÁS MÓDSZERTANI SAJÁTOSSÁGAI, KUTATÁSI PÉLDÁK

A következő szakaszban a kognitív kutatás módszertanát mutatom be, hogy összevetés alapjául szolgálhasson a konstruktivista módszertannak. Arról számolok be röviden, hogy a kognitív attitűdkutatás pontosan „hol”, és milyen módszerekkel keresi a választ kérdéseire, illetve milyen típusú kérdések megválaszolásában látja az attitűdök jobb megértésének kulcsát. Példaként kissé részletesebben mutatok be két kutatási területet, a meggyőzés és a társas hatások vizsgálatát a kognitív hagyományban. A kiemelés oka, hogy ez a két terület a kognitív és konstruktivista kutatási irányzat közös érdeklődési körébe esik, ezért alapul szolgálhat az összehasonlításhoz, a különbségek megértéséhez és talán közös pontok felfedezéséhez is.

A kognitív attitűdkutatóhoz alkalmazott módszerek jellemzően a már említett kísérleti, kérdőíves-statisztikai és fiziológiai kategóriákba sorolhatók be. Mindháromra igaz a definícióknál bemutatott elméleti modell, csak éppen más jelek alapján vonnak le következtetéseket, valamint eltérést jelent az is, hogy inkább explicit vagy implicit mérésre alkalmazzák őket. A *kísérleti módszer* kontrollált körülmények között alkalmazott kezelésekre (stimulusokra) adott reakciók; a *kérdőíves módszer* nyílt kérdésekre adott válaszok; a *fiziológiai módszer* pedig a test által produkált reakciók alapján von le következtetéseket az absztrakt attitűdmodellre építve. Ez azt is jelenti, hogy a mérés/adatgyűjtés során mindig valamilyen megfeleltetés történik: vagy egy feladat során produkált reakcióidőbeli eltérésből, egy kontrollált feltételek között adott bizonyos fajta válaszból/reakcióból, vagy épp egy agyterület neurális aktivitásából következően tesznek állításokat az adott elméleti kereteken belül.

Utóbbi, vagyis az agykutatás és az attitűdkutatás összekapcsolása viszonylag új fejlemény, melyre érdemes pár sort szánni. A fiziológiai attitűdmérések a bőr (verejtékezés hatására bekövetkező) ellenállás-változásainak mérésével (EDA; Rankin és Campbell, 1955) kezdődtek, majd az emberi arc EMG-mérésén (Dimberg, Thunberg és Elmehed, 2000) és vérkeringés változásainak mérésén keresztül (Mendes, Blascovich, Hunter, Lickel és Jost, 2007) az agyi elektromos aktivitás mérésekig (EKP; Cacioppo, Crites, Berntson és Coles, 1993), és napjainkra az fMRI felvételekig jutottak (Hart és mtsai, 2000; Phelps és mtsai, 2000). Míg az első fiziológiai módszereknél sokszor kétséges volt a fiziológiai reakció jelentése és értelmezése (Mendes, 2008), addig az fMRI használatával a kísérleti attitűdkutatás tulajdonképpen révbe ért. A túlzónak tűnő mondat magyarázata és egyúttal a fMRI jelentősége abból következik, hogy a kognitív attitűdfogalom az emberi tudat rejtekében zajló folyamatokkal operál. Amennyiben az emberi agy megfeleltethető az elmében zajló mentális folyamatok „helyének”, úgy bizonyos értelemben az fMRI segítségével közvetlenül megfigyelhetővé válik az attitűd, hiszen keletkezésének pontos helyén érhető tetten. A neurológiai megfigyelés egy olyan sajátos kutatási programot tesz lehetővé, amelyben az attitűdök más kutatási területek eredményeivel is magyarázhatóvá válnak (pl. a figyelemre, emlékezésre, félelemre vonatkozó kutatásokkal).

Az összehasonlíthatóság érdekében a következőkben – a teljesség igénye nélkül – példaként következnek olyan kutatási kérdések és területek, melyek a kognitív attitűd-

kutatás gerincét alkotják. Kutatási területek kiemelése a szakirodalomból nem könnyű, az attitűdökkel foglalkozó kognitív kutatások száma óriási. A kutatásokat ilyen, és ehhez hasonló kérdések hajtják: hogyan zajlik az értékelés kialakulásának folyamata? Min múlik, hogy milyen jellegű értékelés születik? Min múlik, hogy miképpen fog megnyilvánulni az egyén véleménye? Milyen attitűdöket könnyű megváltoztatni? Az ezekre adott válaszok jól jellemzik a kognitív-kísérleti attitűdkutatás programját.

Hasznos példát jelentenek a tanulmány témája szempontjából az attitűdök szerkezetére vonatkozó kutatások. Az attitűd modellként való elképzelése mindenekelőtt szerkezeti tulajdonságok és a konstrukciót befolyásoló tényezők vizsgálatát teszi lehetővé. A kognitív attitűd tárgya, összetevői, tulajdonságai, fogalmi elemei önmagukban és egymáshoz képest is vizsgálat célpontjai (Pratkanis, Breckler és Greenwald, 2014). A struktúra lényegében az értékelt dologhoz kapcsolódó tudásstruktúrát, emlékeket, asszociációkat jelenti. A konzisztencia kapcsán már felmerült fogalmak szerint az attitűdök intra- és interattitudinális viszonylatokban is vizsgálat alá kerülnek. Az attitűdök erősségét és tartósságát célzó szerkezeti kutatások választ adtak a konzisztencia kérdésre is. Kutatások sorozatán keresztül állapították meg azon tényezőket, melyek az attitűdök erejét és tartósságát meghatározzák, úgymint: az attitűd kidolgozottsága, személyes relevanciája, felmerülésének gyakorisága, a témában való jártasság, a mögöttes tudásstruktúra szerkezete és az egyén magabiztossága (Petty és Krosnick, 1995). Több területen is azonosítottak tipikusan stabil attitűdöket, mint például a nemi szerepekről és az abortuszról vallott nézetek, valamint megállapították, hogy az erős szerkezeti jellemzőkkel bíró attitűdök konzisztenciája kiterjed az implicit-explicit viszonylatra (Nosek, 2005b), és az attitűd-cselekvés viszonylatra is (Ajzen és Fishbein, 2010).

Strukturális kérdésekhez köthető kutatások vizsgálják a tudás és emlékszerkeztúra komplexitását, vagyis azt, hogy mennyi képzet kapcsolódik az attitűdtárgyhoz, és ezek a képzetek milyen mintázatot alkotnak (Fabrigar, MacDonald és Wegener, 2005). Az attitűdök szerkezeti szempontú (tripartit) vizsgálatát jelenti az érzelmi, kognitív és cselekvés eredetű összetevők beazonosítása is (Crites, Fabrigar és Petty, 1994; Zanna és Rempel, 1988). Az egyén nézeteinek vizsgálata magasabb szerkezeti szinten is érdekes: a metakogníciók kutatása az egyén saját attitűdjeihez való viszonyulását tárja fel. A metaattitűdök kutatásának eredménye a felismerés, hogy az attitűd erőssége attól is függ, hogy az egyén mit gondol a saját véleményéről egy tárgy kapcsán, mennyire bízik saját képességeiben és a kialakított vélemény biztonságában (Petty és Krosnick, 1995; Tormala, 2016; Tormala és Rucker, 2018). Hasonlóan fontos szempont az attitűd, illetve az azt alkotó asszociációs szerkeztúra elemeinek elérhetősége az egyén számára (Krosnick, 1989; Descheemaeker, Spruyt, Fazio és Hermans, 2017). Az egyén reakciója és adott esetben a viselkedése, az attitűd mérésének esetlegessége és az attitűd erőssége is függhet attól, hogy az adott tárggyal kapcsolatos értékelés mennyire könnyen előhívható. Hasonló kutatások az attitűdnek tulajdonított különböző szerkezeti jellemzők kölcsönhatását is gyakran vizsgálják, például az attitűd szélsőségessége, affektív/kognitív elemei és elérhetősége viszonylatában (Giner-Sorolla, 2001).

A kognitív vizsgálódás módszerei egyénközpontúak, mindig az egyén reakcióit, az egyén fejében zajló folyamatokat próbálják feltárni. A következő, záró szakaszban

ezért egy olyan kutatási területet mutatok be, amely az attitűdöket befolyásoló társas hatásokról szól – épp arról, melynek fontosságát a kritikai irányzat hangsúlyozza. A társas közeg számbavétele és konkrét példaként a meggyőzés és befolyásolás kognitív megközelítésének áttekintése reményeim szerint jól fogja illusztrálni a két hagyomány közötti különbségeket.

A társas befolyás attitűdökre gyakorolt hatását vizsgálja a kognitív attitűdkutatás egy ága, amely az egyén belső mentális folyamatai és a társas közeg érintkezésénél jelöli ki fókuszpontot. A társas közeg hatása az egyén és a közeg (egy vagy több személy) attitűdjének érintkezése útján érvényesül. A kognitív hagyományhoz tartozó kutatások az egyéni attitűdök releváns másokhoz („significant others”) való viszonyulását, az egyén önmeghatározását, az egyén céljait és az egyén motivációjának társas közeghez való viszonyulását vizsgálja (Prislin és Wood, 2005). Ugyan társas viszonyok vizsgálatáról van szó, a közösség hatásának kognitív kutatásában a megfigyelés célja itt végső soron az *egyénben* zajló, információfeldolgozást végző folyamatok azonosítása és leírása. A kognitív tudomány a környezet hatását az egyén folyamatait befolyásoló inputként (információként) kezeli, ezáltal hiába a diszkurzív módszerrel közös jelenségeket figyel meg, teljesen más következtetésekkel dolgozik. Így van ez akkor is, amikor az attitűdök fejlődépszichológiai eredetét kutatja (pl. Sinclair, Dunn és Lowery, 2005), vagy amikor a meggyőzés körülményeit vizsgálja.

Utóbbi, vagyis a meggyőzés és befolyásolás, pontosabban az attitűdváltozás (rendkívül kiterjedt) kognitív irodalma szintén speciális terület a tanulmány szempontjából. A társas konstruktivista attitűdkutatásnak van ugyanis egy erős, retorikával és meggyőzéssel foglalkozó irányzata (melyről később szó lesz), ez pedig jó lehetőséget nyújt a két irányzat összehasonlításához. Az explicit meggyőzés kognitív tudománya változókkal dolgozik, hasonlóan a meggyőzés implicit kutatásához, amely napjainkban bontakozik ki (Smith, De Houwer és Nosek, 2013). A társas helyzetet, amelyben valaki megpróbál meggyőzni egy másik embert, részekre osztja és a részelemeket egyenként elemzi. Azonosítja a meggyőzési kísérlet kimenetelére ható feltételeket, s ezen feltételeket összefűzve általános megállapításokat tesz. A helyzet alakulását meghatározó feltételek tulajdonképpen mind mentális folyamatokhoz kapcsolódnak, melyek egyenkénti lezajlása határozza meg a helyzetet. Az elemzési keret (közismert módon) így három részből áll össze: a teljes szituáción belül megkülönböztetésre kerülnek a forrást meghatározó változók, a befogadót meghatározó változók és a kontextust meghatározó változók. Ezek a változók különböző feltételeket, vagyis az egyénben lezajló folyamatokat fednek: a *forrást* egyebek között a hitelessége és az üzenet minősége; a *befogadót* az érintettség, érzelmei és gondolkodásának összetettsége; a *kontextust* pedig például a koncentrációt befolyásoló tényezők fogják meghatározni (Petty és Brinol, 2015; Tormala és Brinol, 2015). Az összes vizsgált változót összekapcsolja, hogy végső soron mindegyik a befogadó félben lezajló folyamatokra lesz hatással (bár újabban megjelent a forrást érintő hatások vizsgálata is: Prislin és mtsai, 2011). Összességében ezért elmondható, hogy a kognitív megfigyelés a társas hatások területén is egyénközpontú, és a mentális folyamatokra koncentrál.

A TÁRSAS KONSTRUKTIVISTA ATTITŰDKUTATÁS FOGALMI SAJÁTOSSÁGAI

A diszkurzív szociálpszichológia korábban bemutatott általános irányelvei ismeretében talán nem meglepő, hogy a diszkurzív attitűdkutatás élesen eltér a kognitív kutatásoktól. A konstruktivista tudományfelfogást alapul véve diszkurzív attitűdkutatás valójában nem is létezik, mivel nem ismeri el az attitűd mint mérhető és leírható mentális jelenség létezését. A tanulmány azonban nem válik ezen a ponton okafogyottá, ugyanis a konstruktivista megközelítés a kognitívval azonos jelenséget vizsgál, csak éppen gyökeresen más értelmezésben. Emiatt közel sem tautológia vagy szójáték azt mondani, hogy társas konstruktivista attitűdkutatás nem létezik, csak olyan diszkurzív kutatás, amely értékelő beszédet vizsgál.

A tisztánlátás érdekében érdemes foglami szinten kezdeni a társas konstruktivista attitűdfelfogás bemutatását. Amikor a konstruktivizmus definíciójáról van szó, az első felmerülő gondolat a társas helyzetek viszonyrendszerekben való értelmezése, és a megfigyelt jelenségek konstrukcióként, vagyis a társas valóság „termékeként” való kezelése. Mindezek az attitűdök kapcsán is igaznak bizonyulnak, viszont ilyen formában még nem magyaráznak semmit, pedig mindkét állítás – ahogy a bevezetés banálisnak tűnő állítása is – a lényegre tapint rá. Az attitűdök esetében a viszonyrendszerekben való gondolkodás az *értékelő beszéd* (attitude talk) gyakorlati előfordulásának megfigyelését jelenti.

Az *attitűdök* és az *értékelő beszéd* közötti különbség a mentális jelenségeként értelmezett attitűd elutasításából ered, a korábban említett tudományfilozófiai megfontolások alapján. A legtöbb diszkurzív kutatás kis túlzással társadalomtudományos fikciónak, vagyis a hétköznapi valóságtól távol eső, mesterséges fogalomnak tartja az attitűdöt. Éppen ezért a társas konstruktivizmus az attitűdmodell elemeinek igazolása helyett új kutatási programot hirdetett: a tudományos figyelemnek az *értékelő jellegű megnyilvánulásokra* kell koncentrálnia, mégpedig a megnyilvánulások társas kontextusával együtt. A diszkurzív attitűdkutatás középpontjában a társas gyakorlat áll, amelyben az értékelő kijelentés megjelenik. Ebből következik, hogy az attitűdök kutatása nem válik külön olyan egyéb jelenségek vizsgálatától, amelyekkel az értékelés együtt fordul elő a gyakorlatban, vagyis a diszkurzív kutatásban az attitűdök vizsgálata nem válik külön a meggyőzés, az önkép vagy az előítéletek vizsgálatától. Az attitűd a diszkurzív kutatásokban így kizárólag a komplex társas helyzet egyik elemeként értelmezhető, elszigetelt fogalomként nem állja meg a helyét. Ez a későbbiekben bemutatott kutatási példákon jól látszik. Az attitűdök kontextuális értelmezése nemcsak a kutatási programot, hanem a fogalmat is meghatározza: a konstruktivista megközelítés nem szolgál állandó attitűdfogalommal, mivel az attitűdöt nem kezeli függetlenül a társas interakciótól, amelyben megjelenik. A diszkurzív megközelítés kontextusban, közegben, interakcióban látja az attitűdök helyét és értelmét, és az értékelő megnyilvánulások mögött nem egy jelenséget lát, mivel az egyén helyzettől függően más és más tevékenységet végez éppen, amikor értékelő kijelentést tesz. Leegyszerűsítve, a diszkurzív attitűdkutatás lényege nem az, hogy *mi* az attitűd, hanem inkább, hogy *milyen*, és *mi* a *funkciója*. A kutatás tárgya az értékelő megnyilvánulások tartalmi elemzése, az interakcióban részt vevők céljainak, stratégiáinak, felhasznált eszközeinek, motivációjának vizsgálata. Az értékelő megnyilvánulás ebben az értelemben eszköz az egyén kezében, amit helyzet-

től függően használ fel (Potter, 1998). Abból, hogy az attitűd értelmét a társas helyzet határozza meg, egyenesen következik, hogy a konkrét társas interakción kívül nincs értelme attitűdökről beszélni, az attitűd csak akkor létezik, amikor éppen „csinálnak vele valamit”. Ez természetesen szöges ellentéte a kognitív felfogásnak.

Az előzőekben leírt megközelítés a konstruktivista/diszkurzív kutatások többségének fogalmi alapja, de az egyes irányzatok között eltérések mutatkoznak abban, hogy pontosan miben látják az attitűdök jelentését és szerepét. A következőkben három különböző, „attitűdökkel” is dolgozó irányzatot mutatok be a konstruktivista hagyományon belül, először fogalmi, majd pedig módszertani szempontból: Billig retorikai megközelítését, a Jonathan Potter nevével fémjelzett diszkurzuselemzés hagyományát és a kritikai diszkurzuselemzés irányzatát.

Michael Billig mérföldkövet jelentő 1987-es írása nyomán jelent meg a konstruktivista „attitűdkutatás” (és a diszkurzív pszichológia) *retorikai irányzata*, amely szerint az attitűd mindig az aktuális interakció (beszédhelyzet) keretei között felvett pozíció. A retorikai koncepció központi állítása, hogy az értékelést kifejező egyén minden esetben számol a sajátjával ellentétes nézetekkel, ami vagy a saját pozíciójának erősítésében, vagy pedig az ellenkező álláspont gyengítésében nyilvánul meg. Mindez azonban nemcsak egy konkrét szituációban már nyilvánvaló ellentétes pozíciók kapcsán jelenhet meg, hanem egy általánosságban elképzelt vitapartnerrel szemben is. Billig szerint állításának komoly súlya van kutatási programként is: az értékelő beszédet retorikaiként leírva – annak általános előfordulása miatt – a retorikai megközelítés az élet számos más területén is bevezethetővé válik. Az attitűd ebben az értelmezésben egy sokfunkciós fogalom. Amellett, hogy az egyén pozícióját jelzi másokhoz képest (pl. ellességekhez, vagy fontos, szeretett személyekhez mérten), egyben szembenállást is jelölhet másokkal, és eszközként használható fel a társas térben való mozgás során (Billig, 1987, 2009).

A *diszkurzuselemzés* (és diszkurzív pszichológia, lásd Potter és Wetherell, 1987; Potter, 2012; Edwards és Potter, 1992, 2005) szempontjából az attitűdkutatásnak a kifejezett attitűdök kontextusban betöltött szerepével, változékonyságával és a megnyilvánulások által felépített valóságképekkel kell foglalkoznia. Ebben a megközelítésben tehát a lehangsúlyosabb a társas helyzetben részt vevők egymáshoz, saját magukhoz és saját nézeteikhez való viszonyulásának vizsgálata, motivációik feltárása, és annak rekonstrukciója, hogy megnyilvánulásaik útján milyen *verzióját* mutatják be az attitűdtárgynak (Potter és Wetherell, 1987). Ezen a ponton, vagyis az attitűdtárgyak kezelésében mutatkozik meg a megközelítés konstruktivista talapzata, ugyanis az attitűdtárgyat nem veszi adottnak, hanem az egyén és közösség által teremtett képzetként értelmezi (vö. Moscovici, szociális reprezentációk). A diszkurzív pszichológia és diszkurzuselemzés irányából az attitűd megnyilvánulása helyzetfüggő, vagyis az adott kontextusban nyeri el értelmét, méghozzá az alapján, hogy az egyén éppen milyen céllal közöl értékelést valamiről. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az attitűd az egyén társas teljesítménye („attitudes are performed, rather than preformed”), másrészt pedig azt, hogy nem létezik attitűd a kontextuson kívül (Potter, 1998, 246).

A *kritikai diszkurzuselemzés* (CDA, critical discourse analysis) szerint az attitűdkutatás feladata egyrészt az emberi megnyilvánulások által képviselt attitűdök feltérképezése, másrészt pedig az attitűdök ideológiai diszkurzusban betöltött szerepének és hatalmi

szerelőik általi felhasználásának elemzése. A CDA nagy hangsúlyt fektet a diskurzus útján közvetített attitűdök, valamint a diskurzus egyéni attitűdökre gyakorolt hatásának vizsgálatára. Ez egybeesik a konstruktivista szociálpszichológia programjának egyik fontos elemével, amennyiben a tudós az értéksemlegesség (vagy értéksemlegesség látszatának) elutasításával, normatív szereplőként lép fel hatalmi intézmények és csoportok manipulatív praktikáinak leleplezésével (Wodak, 2006). Módszertanában is a diszkurzív hagyományokhoz kötődik, mivel döntő részben szövegek, esetleg hang- vagy képanyagok elemzésével dolgozik. Másrészt azonban a CDA fogalmi szempontból kilóg a sorból, ugyanis elfogadja a kognitív attitűdfogalom absztrakt modelljével, vagyis elfogadja például azt, hogy az attitűd olyan mentális konstrukció, amely a nyelv útján hozzáférhető (Jenkins és Potter, 2012). Egyes szerzők szerint ugyanis a kogníció a kapocs a társadalom és a nyelv között, vagyis a mentális folyamatok és a memória összeköttetésben vannak a diszkurzív gyakorlattal (van Dijk, 1993; Wodak, 2006). Ugyanilyen fontos azonban a CDA társadalmi programja. Van Dijk szerint például az ideológiai folyamatokat elemezve kiderül, hogy az értékelések kifejezése legalább annyira szól mások befolyásolásáról, mint az egyén mentális folyamatainak megnyilvánulásáról (Van Dijk, 2006).

Mielőtt továbblépnék a módszertani sajátosságok példákon keresztül bemutatására, ki szeretnék emelni két mozzanatot, amely a konstruktivista kutatásokat fogalmi szempontból jellemzi. Az egyik a kognitív hagyományban statikusan megjelenő *attitűdtárgy* konstrukcióként való kezelése, ami kihat arra, ahogyan a diszkurzív kutatások állításokat fogalmaznak meg az egyén attitűdjéről. Az attitűdtárgy vizsgálata része a konstruktivista kutatásnak, de oly módon, hogy az attitűd „célpontját” nem univerzálisan kezeli, hanem azt vizsgálja, hogy a társas helyzetben aktorként részt vevő személyek – attól függően, hogy éppen mit csinálnak: magyarázkodnak, dicsérnek vagy épp meggyőznek valakit – hogyan építik fel saját verziójukat az attitűdtárgyról (Edwards és Stokoe, 2004).

A diszkurzív szemléletben nemcsak az egyén attitűdtárgyhoz való viszonya kap kiemelt figyelmet, hanem az egyén aktuális szituációhoz való viszonyulása – például telefonos panaszbejelentők (Edwards, 2005) vagy éppen az Anonim Alkoholisták esetében (O'Halloran, 2005). A kiemelt figyelem annak köszönhető, hogy a konstruktivista tudós az attitűd kapcsán megkülönböztet cselekvési helyzeteket, jobban mondva cselekvési helyzettől függőnek tartja az attitűd lényegét. A cselekvési helyzet azonban az egyénre is hatással van, aki attól függően fog megnyilvánulni, hogy a helyzetet miként ítéli meg. Diszkurzív kutatásokban így aztán helyzettől függően néha nagyobb a hangsúly az egyén szituációval kapcsolatos attitűdjén, mint a konkrét attitűdtárggyal kapcsolatos attitűdjén, vagyis az egyén értékelő kijelentései éppen annyira szólhatnak néha a helyzetről, mint az egyén által konstruált attitűdtárgyról. Ez néha eldönthetetlen. Mindezt figyelembe véve érthetővé válik, hogy társas konstruktivista szempontból miért dolgozik könnyelműen a kognitív tudomány a lekérdezett és adatként felvett szavak jelentésével, az egyén által egységesen érzékeltnek feltételezett attitűdtárgyakkal, valamint magukkal a szituációkkal, amelyekben az adatfelvétel (és főleg a kísérletezés) zajlik.

A fogalmi leírás befejezéseként összegzésként három pontban foglalható össze a társas konstruktivista attitűdkutatás fő mondanivalója. Az első, hogy az attitűdtárgy

nem egy statikus, univerzálisan értelmezett eleme az attitűdnek, hanem a cselekvő által aktívan alakított, szituációs tényező. A második, hogy értékelés közlése közben az egyén számos különböző dolgot cselekedhet, ezért az attitűd megnyilvánulása nem egy állandó mentális hajlamot jelez. Az értékelés közlése nem értelmezhető önmagában: az attitűdök a társas helyzet részei, melyek akkor léteznek, amikor éppen „munkát végeznek velük”, önmagukban nincs értelmük. Ebből következik a harmadik pont, vagyis az, hogy a kontextus és a közlés megvalósulásának jellege a vizsgálandó. Fel kell tárni a célt, amit az egyén követ, illetve a hatást, amit elér. Az értékelések kifejezése csak egy, változó fontosságú eleme az összképnek.

A TÁRSAS KONSTRUKTIVISTA ATTITŰDKUTATÁS MÓDSZERTANI SAJÁTOSSÁGAI, KUTATÁSI PÉLDÁK

A társas konstruktivista attitűdkutatások számára adatként a különböző társas interakciókat megörökítő szövegek, esetleg kép és hanganyagok szolgálnak. Az adatok aprólékos elemzése során általános mintázatok felismerése a cél, a reálisan megszerzhetőnek tekintett tudás viszont eltér a kognitív kutatásokhoz képest. Míg a kognitív szociálpszichológia nem kevesebbet állít, mint hogy az emberi elmében rejlő, gyakran az egyén számára is ismeretlen, értékelést meghatározó folyamatokat képes feltárni, addig a diszkurzív attitűdkutatás e tekintetben szkeptikus. A társas gyakorlatban előforduló értékelő beszéd jellegzetességeinek és körülményeinek megfigyelésén túl nem tartja lehetségesnek tudományos hitelességű tudás megszerzését.

A diszkurzív kutatás ezért kiemelt figyelmet fordít az értékelő állítások normatív körülményeire, valamint a magatartásbeli és nyelvi stratégiákra, melyeket az egyén különböző helyzetekben alkalmaz. Jó példa erre a férfiak női egyenjogúságról vallott nézeteit munkahelyi környezetben vizsgáló kutatás, amelyben az alanyok válaszainak inkonzisztenciája a kutatás központi eleme volt (Wetherell, Stiven és Potter, 1987). Jelentős számú diszkurzív kutatást szentelnek meggyőzési helyzetek elemzésére, ilyen elemzések során a társas konstruktivista megközelítés rendkívül érdekes. Diszkurzív szempontból a meggyőzés nem egy mentális állapotban bekövetkező változás, hanem eszköz arra, hogy a meggyőző fél szándéka érvényesüljön. Ebben a felfogásban a nyelvi és logikai fordulatok, érvek, szavak úján előhívott formulák válnak megfigyelésre érdemesé. A diszkurzív kutató azt járja körbe, hogy miképpen tudnak ezek a formulák – általános társadalmi-nyelvi beágyazottságuk útján – hatékonyan működni. Hasonló kutatások különböző meggyőzési stratégiákat vizsgálnak, felfedve például a felsorolásokat használó, az analógia szerinti, az előfeltevésekre építő, szlogeneket felhasználó, metaforákat használó, „népi igazságokat” (szólásokat) felhasználó, önmagukat igazoló és egyéb meggyőzési gyakorlatok hátterét (Lu 1999; Pinto, 2004; Neuman és Levi, 2003; Charteris-Black, 2006; Gandara, 2004; Wetherell és Potter, 1992).

A különböző kutatási irányzatok eltérő szemüvegeken át és eltérő eszközkészlettel elemzik az adatként kezelt szövegeket és anyagokat. A retorikai módszer alapján a párbeszédben azok a mozzanatokat érdekesesek, melyek megmutatják, hogy az értékelő kijelentéseket közlő felek milyen módon kezelik a partner feltételezett pozícióját. A kérdés ez után, hogy az egyén milyen stratégiák közül választ, például hogyan erősíti

pozícióját azzal, hogy öniszabozási paneleket épít az érvelésébe (Mori, 1999). Hasonló, retorikai fogásokkal teli párbeszédekből az is megtudható, miképpen építünk fel eltérő képet a beszélgetés témáját képező attitűdtárgyról (Verkuyten, 1998). A kritikai diskurzus-elemzés a már említett módon hatalmi intézményekre és hatalmi szereplőkre, így például politikusokra, többségi csoportokra koncentrál. Azt vizsgálja, hogy az egyes hatalmi szereplők milyen képet festenek fontos témákról (pl. eseményekről, társadalmi csoportokról, jelenségekről), és hogyan szolgálják céljaikat azzal, hogy saját interpretációjukat igyekeznek érvényesíteni az adott témában. A kutatók a nyelvi megjelenítés során bevetett módszereket is vizsgálják, így például egyes szereplők negatív vagy pozitív fényben való feltüntetését (vö. Tajfel társas identitás elmélete), tekintélyelv felhasználását, érzelmi stratégiákat, problémák bagatellizálását, következetesség látszatának fenntartását, esetleg ellentétek szítását vagy elfedését (Bhatia, 2006; van Dijk, 2001, 2006; Wodak, 2006).

A KOGNITÍV ATTITŰDKUTATÁS KONSTRUKTIVISTA KRITIKÁJA

A következő fejezetben összegezem a kognitív és konstruktivista attitűdkutatás ütközési pontjait, melyek közül bizonyára már több is egyértelművé vált az eddigiek alapján. Elsőként a diszkurzív attitűdkutatás kritikáit összegzem a kognitív irányzatra vetítve, majd pedig fordítva, a kognitív irányzat szempontjából a diszkurzívra tekintve emelem ki a kritikus pontokat.

A konstruktivista kritika négy összefüggő pontba tömöríthető, és egyszerre foglal magába fogalmi és módszertani szempontokat. Összegezve: konstruktivista nézőpontból a kognitív attitűdkutatás a kutatás tárgyát kiszakítja a társas térből, így nem képes holisztikus vizsgálatra; automatizmusokat helyez a megértés középpontjába a ténylegesen megvalósuló társas gyakorlat helyett; önkényesen áll a szavak jelentéséhez és az attitűdtárgy meghatározásához; továbbá absztrakt, nehezen igazolható attitűdmodelleket teremt, melyek belső ellentmondásainak folytonos korrekciója nem hatékony a tudomány fejlődése szempontjából.

A leírt példákon keresztül jól megfigyelhető a különbség a társas környezet kognitív és diszkurzív értelmezése között. A kognitív tudomány programja szerint tudományos hitelesség a társas helyzet faktorokra bontásával, majd pedig ezen változók valóságosságának egyenkénti igazolásával érhető el. Már a kísérleti szociálpszichológia hajnalán megjelent az aggodalom, hogy a társas viszonyok vizsgálatára felesküdő tudományág eltávolodik a hétköznapi valóságtól (Lewin, 1938). Ezt a – talán soha el nem ejtett – fonalat veszi fel a konstruktivista kritika, amikor azt állítja: a kognitív tudomány a társas jelenségek vizsgálata során (mind módszertani, mind koncepcionális értelemben) elszigeteli az egyént, szétdarabolja és újrateheríti a komplex társas valóságot, amelynek eredményeként a megszerezhető tudás eredendően hiányos lesz (Potter, 1996; Wetherell és Maybin, 1996). Bármennyire is társas viszonyokat vizsgál, a kognitív tudomány a környezet *egyéni*ben való tükröződését kutatja, így maga a társas kapcsolat nem kerül tényleges elemzésre (Pancer, 1997). A társas közeg diszkurzív vizsgálata az interakciót, az aktusokat, az értékelés közlésének célját, az egyén szituációban betöltött szerepét és mindezek mintázatait keresi. A kognitív megközelítés ehhez képest in-

putokat, változókat és azok hatását figyeli egyenként és összefüggésben. A már említettek mellett jól illusztrálja a különbségeket a narratív transzportáció elmélete (Green és Brock, 2000), mely elsősre a konstruktivista narratív irányzathoz látszik kapcsolódni. Lényege, hogy az egyén narratív világba való bevonódása hatással lehet az egyén értékelési gyakorlatára. Az elmélet azonban a narrativitás fontosságának hangsúlyozása mellett kizárólag az egyén mentális folyamataira támaszkodik magyarázataiban.

A társas közeg értelmezésének eltérései igazolódnak be az attitűdök kutatásának olyan részterületein is, mint a motiváció (Lundgren és Prislin, 1998) vagy épp a normatív környezet (Ajzen és Fishbein, 2010). A tudományos eljárásban megfigyelhető empirikus és elméletalkotási eltérések súlyát jól illusztrálja a különbség Katz (1960), illetve Ajzen és Fishbein (1980, 2010) munkáinak társas konstruktivista megítélése között. Mindkettő figyelembe veszi a társas közeg jelentőségét az attitűdök kapcsán. Katz *az attitűd négy funkciója közül hármat a társas közeghez kapcsol*, Ajzen és Fishbein összetett modellje pedig mérlegeli az uralkodó normák következményeit az attitűdök, képzetek és cselekvés viszonylatában. A hasonló megfigyelések ellenére, azonban míg Katz kategóriáival a diszkurzív irodalom megértő, addig Ajzen és Fischbein modellje idegen a diszkurzív szociálpszichológia számára (Potter, 1998).

A kognitív tudomány a legtöbb társas jelenséget, így az attitűdöket is részben automatikus folyamatok összességeként határozza meg, amivel a kritika szerint egy kevésbé reflexív, saját működését passzívan szemlélő egyén képét körvonalazza. Harré számítógép metafora-kritikája (Harré, 1997) itt is érvényes, hiszen a kognitív attitűdkutatás az észlelést és információfeldolgozást meghatározó alapfolyamatokra építi fel az attitűd fogalmát. Hiába ír le a kognitív szociálpszichológia magasabb tudatossági szinten működő, ellenőrző folyamatokat is, Harré szerint ezek csupán a többihez hasonló automatizmusokként vannak kezelve. Mindez részben jogos vádnak tűnik, érdemes azonban teret adni a kognitív válasznak is. Ellenérvként említhető, hogy a kognitív tudomány a metakogníciók szintjének bevezetésével részben mentesül azon vád alól, hogy a folyamatok lezajlása minden esetben egy teljesen passzív egyént feltételez. A metakogníciók koncepciója ugyanis éppen arra épül, hogy az egyénnek (motiváció és képesség feltételei mellett) igenis van módja saját, attitűdjeit befolyásoló gondolatmeneteivel tisztában lenni, és azokat adott esetben felülrírni (Petty és Wegener, 1993; Petty, Brinol és Tormala, 2002). Mindenesetre tény, hogy a két megközelítés egymás fordítottjának látszik, amennyiben az attitűdök társas konstruktivista irodalma nem számol mentális folyamatokkal, hanem sokkal inkább a társas gyakorlat általánosságait figyeli.

A harmadik pont az attitűdtárgy, illetve az adatfelvétel során használt szavak és kifejezések kezelését érinti. Diszkurzív megközelítésben megváltozik a kutató nézőpontja: a tudományos program célja nem az, hogy a kutató saját fogalomrendszere alapján minél jobban megértse az értékelés létrejöttének folyamatát, hanem azt akarja feltárni, hogy a vizsgált egyén maga hogyan kezeli az értékelést, amit létrehozott (Potter, 1998). Ehhez képest a kognitív kutatások kevés figyelmet szánnak arra, hogy az attitűdtárgyat mint társas konstrukciót feltérképezzék és képlékenységének jelentőségét átgondolják. Hasonlóképpen, az alanyok által szolgáltatott adatok, vagyis a szavak jelentésének változékonysága is kívül esik a kognitív tudós figyelmén. Ez utóbbi kritika nyomán említendő, hogy a kérdőíves kutatások esetében a szavak és a kontextus ere-

jére vontakozó észrevételek sikeresen beszűrődtek a kognitív tudományba (Krosnick, Judd és Wittenbrink, 2005).

A negyedik pont a kognitív attitűdmodelleket érinti. A tanulmány vonatkozó részében hosszú bekezdést igényelt annak leírása, hogy az egyes kutatói csoportok pontosan milyen mentális konstrukcióként képzelik el az attitűdöt. Ezek bizonyíthatóságát és valóságosságát a diszkurzív szociálpszichológia megkérdőjelezi, az ismert tudományelméleti okok mellett arra hivatkozva, hogy maga a fogalom is idegen a hétköznapi ember számára. Arról is szó esett, hogy a tudományfejlődés általános modellje is kritika tárgyát képezi, méghozzá az egyes modellek tökéletlenségeiből eredő folytonos korrekciók miatt. Erre a jelenségre szolgál kiváló példaként a részletesebben említett konzisztenciaprobléma, amely a kognitív tudósok számára okoz komoly fejtörést. A két irányzat közötti eltérést mi sem mutatja jobban annál, hogy konstruktivista megközelítésben a konzisztencia hiánya a legkevésbé sem jelent problémát, sőt! Míg a kognitív tudomány a mérések között tapasztalt inkonzisztenciát a mérési módszerek csiszolásával és újabb, pontosabb, összetettebb hipotézisek felállításával igyekszik kiküszöbölni, addig diszkurzív szempontból mindez a kutatás részét képezi. Ennek oka kettős. Egyrészt abból ered, hogy a konstruktivista kutatás gyakorlatorientált és mentes mögöttesen megbúvó modellek igazolásának kényszerétől. Ennek köszönhetően diszkurzív kutatások kulcsfontosságú jelenségeket tárhatnak fel azzal kapcsolatosan, hogy az egyén egyes helyzetekben milyen stratégiák mentén közöl akár teljesen ellentétes állításokat (lásd pl. Wetherell, Stiven és Potter, 1987). Másrészt, azáltal, hogy a konstruktivista hagyomány nem fogadja el az attitűdöt állandó jelenséggént, megnyílik egy alternatív magyarázat lehetősége: azért fordulhat elő a válaszok inkonzisztenciája, mert a háttérben nem egyféle dologról (attitűdről, értékelésről) van szó, hanem az egyén helyzettől függően különböző tevékenységet végez éppen, amikor „produkálja” a kutató által rögzített értékelést. A fentiek miatt konstruktivista szemszögből az fMRI hiába lát bele az agy neurális működésébe: a gép jeleit a kognitív tudomány felesleges elméleti modellek igazolására használja, s a társas gyakorlat vizsgálata helyett elektromos jelekkel foglalkozik.

A TÁRSAS KONSTRUKTIVISTA ATTITŰDKUTATÁS KOGNITÍV KRITIKÁJA

A következőkben kognitív szempontból fogalmazok meg kétségeket, ami sokkal nehezkesebb, lévén, hogy a „válság” évein kívül a kognitív kutatások többnyire figyelmen kívül hagyják a társas konstruktivista irányzatot. Éppen ezért a két kutatási program ismeretében saját kútfőből kell észrevételeket megfogalmaznom módszertani és koncepcionális szempontok alapján.

Potenciális kritika tárgyát képezheti az állítás, miszerint a konstruktivista tudós lehetőség szerint hipotézis és előzetes elvárások nélkül áll a kutatás során gyűjtött adatokhoz. Ez ellen szólhat a tény, hogy számos kutatás erősen épít a kognitív szociálpszichológiában is használatos pszichológiai törvényszerűségekre, és az elemzett helyzetek szereplőinek általában mindennemű hivatkozás nélkül, szinte intuitív módon tulajdonít motivációkat. A diszkurzív megközelítés további nehézségének tűnik, hogy aprólékos részletekben elmerülve igyekszik mintázatokat felismerni, és legalább

„középszintű” megállapításokat tenni. A külső validitás szempontjából ez szintén megalapozatlannak tűnhet: az értékelések közlésének törvényszerűségeit csakis kellő számú eset azonos módszertannal történő vizsgálata után lehetséges megállapítani, ennek előteremtését viszont a diszkurzív vizsgálatok aprólékos módszerei jelentősen megnehezítik. Konstruktivista szemszögből persze a felvetés invalid, hiszen hiteles tudás megszerzése csak az interakció egészen specifikus szintjeinek vizsgálatával lehetséges. Kognitív szemszögből azonban ezzel egy olyan kutatási program körvonalazódik, amely hatalmas (szöveges, képi és hang) anyagok aprólékos elemzését végzi fordított (heurisztikus) logikával és kétséges kimenetellel. Kognitív szempontból a megszerzett tudás inkább akkor tekinthető torzítottnak, ha a tudós nem próbál belátni az alany által adott válaszok mögé, hanem a kapott válaszok interpretációival kísérletezve próbál általános érvényű megállapításokra jutni.

Általános érvényű igazságok konstruktivista keresését kutatómódszertani nehézségeken túl kognitív nézőpontból az is nehezíti, ahogyan a konstruktivista attitűdkonceptió az attitűdtárgyat kezeli. Ha ugyanis az attitűdtárgy konstrukció, méghozzá az attitűd kifejezésekor a beszélő szándéka szerint alakítva, akkor ebből az is következik, hogy adott esetben a vizsgálat alanyai számára nem ugyanazt jelenti. Ha ez igaz, akkor viszont nem megragadható, és nem is vizsgálható egyetlen fogalommal/tárggyal/csoporttal kapcsolatos általános attitűd sem összetársadalmi szinten, hiszen nem ugyanarról az egy dologról beszél mindenki. Konstruktivista gondolkodás alapján természetesen ez a felvetés sem értelmezhető, egyrészt mert az attitűdtárgy értelmezésének eltérései a kutatás tárgyát képezik, másrészt pedig azért, mert semmilyen állandó jellel létező attitűd létezése nem igazolható.

A konstruktivista attitűdmeghatározás fogalmi szinten kifogásolható pontja, hogy lemond arról, hogy az értékelések kifejezésének vizsgálatán túl kutatást végezzen. Kognitív szempontból ez azt jelenti, hogy a diszkurzív kutatások az attitűdök társas interakcióban való előfordulását hiába írják le mesterei szinten, ezzel valójában csak a felszínt súrolják. A mögöttes mentális színtér feltárásáról, az emberi elmébe való betekintés kísérletéről a társas konstruktivista szerzők többsége ugyanis lemond, még ha ez nem is mindig megy könnyen. A kognitív hagyománytól való elszakadás nehézségét jelzi, hogy esetenként programalkotó diszkurzív szerzők is nehezen szakadnak el attól, hogy az egyén szintjén érvényesülő, belső jelenségekről beszéljenek. Ennek egyik példája Harré gondolatmenete az érzelmekről, mely során azokat egy ponton belső, illetve „bent rekedt” ítéletekként írja le, majd ezt követően korrigál azzal, hogy megjegyzi: bármennyire is jó leírásnak tűnik, ez a megfogalmazás az elkerülendő kognitív logika felé húz (Harré, 1997).

További megszorítás a diszkurzív kutatásokban, hogy a meggyőzés, vagyis attitűdváltozás vizsgálata során nem tudnak és nem is kísérelnek meg választ adni arra, hogy a meggyőzési kísérlet sikerült-e egyáltalán? Ennek oka az állandó mentális állapotként leírt attitűd tagadása, hiszen hogyan is lehetne figyelni valaminek a változását, ami eredendően nem állandó, hanem helyzetről helyzetre mutatkozik meg az egyén szándéka szerint? A már említett konstruktivista logika szerint az interakciós partnerekből kiváltani szándékozott reakció és társas célok elérése a meggyőzés lényege. Más nézőpontból azonban a meggyőzés, illetve attitűdváltozás vizsgálatában a tudományos perspektíva súlyos leszűkítésének tűnik annak lehetőségét kizárni, hogy az egyén gon-

dolkodásának változását megismerjük. Ebből a szemszögből a kognitív attitűdkutatás az attitűdök egyéni gondolkodásban betöltött helyének megismerésén túl az attitűd kifejezését meghatározó – többek között – társas körülmények vizsgálatát is lefedi, míg a társas konstruktivista hagyomány csak az utóbbira korlátozódik.

ÉRINTKEZÉSI PONTOK

A záró szakaszban az irányzatokról való dichotóm gondolkodáson némileg felülemelkedve, tágabb értelemben a konstruktivista és kognitív szociálpszichológia, valamint konkrétan a kétféle attitűdkutatás összebékítésére tett kísérletekről és az irányzatok érintkezéséről lesz szó. Az érintkezési pontok egyrészt olyan szintetizáló elméleti keretrendszerek, melyek egységes kutatási rendszerbe olvasztják be a két hagyományt, másrészt pedig példák arra, amikor a két irányzat befogadja egymás fogalmi vagy módszertani meglátásait.

A konstruktivista kritikától a kognitív főáram ugyan elfordult, egyes szerzők azonban komolyan vették a szociálpszichológiai eredmények tudományos eljárásra történő alkalmazását, és a társadalmi tudás értelmének kultúra és történelem általi meghatározottságát. Olyan javaslatokkal álltak elő, melyek lényege a világ korlátozott megismerhetőségének észben tartása és a reflexivitás növelése metaelméleti és empirikus szinten is. Korai példa ilyen elméleti keretrendszerre Campbell *evolúciós kritikai realizmusa*, amely elismeri a politikai-társadalomtörténeti-kulturális környezet hatását az előállított társadalmi tudásra, de úgy látja, bizonyos típusú társadalmakban (demokratikus, szekuláris, szabadságjogokat biztosító államban) a társadalmi környezet épp hogy segíti a tudomány minél pontosabb, vagyis az „objektív valósághoz” minél közelebbi működését. A tudományos fejlődés kulcsát Campbell a kutatások módszertani fejlesztésében és a párhuzamos elméletek szelekciójában látja (Campbell és Russo, 1999). Hasonlóképpen, McGuire *perspektívizmusa* is elismeri a világról objektíven megszerzhető tudás korlátait, és az azt befolyásoló körülményeket, a kiutat azonban nem a pozitivista koncepció teljes feladásában látja, hanem módszertani javaslatokat fogalmaz meg a tudományos hitelesség fejlesztésére. Lehetségesnek tartja a tudós korlátozott perspektívájának korrekcióját, méghozzá párhuzamos hipotézisek felállításával és tesztelésével, valamint a különböző (köztük kvalitatív) módszerek változatos alkalmazásával (McGuire, 1997). Más szerzők a konstruktivista és kognitív irányzatok kibékítését a szociálpszichológiai kutatások többszintű modelljével képzelik el, az előbbiekhöz hasonlóan, vagyis általános érvénnyel megfogalmazva. Ezek az elméleti keretrendszerek a társadalom megismerését szintekre bontják az egyéntől kezdve a társas (és csoportok közötti) viszonyokon át a társadalom szintjéig, majd pedig az egyes szintek elemzésére különböző irányzatokat jelölnek ki. Ebben a „területi” újraelosztásban az alsóbb, egyénhez közeli szinteket jellemzően a kognitív tudomány számára, míg a felsőbb, társas szinteket a társas konstruktivista irányzatok számára jelölik ki. A kihívást és legnagyobb feladatot az jelenti, hogy a különböző szinteken tett felfedezések összefüggéseit megtalálják, és a tudást egységes rendszerben kezeljék (Augoustinos, Walker és Ngai, 2006; Verkuyten, 2005). Ezt meggyőzően még senkinek nem sikerült megoldani.

Jost és Kruglanski sorra vette azon szociálpszichológiai kutatási területeket, amelyeken társas konstruktivista gondolatok gazdagították a kognitív kutatásokat. Ez részben olyan kognitív hagyományhoz tartozó tudósoknak köszönhetően fordult elő, akik a többséggel ellentétben nyitottak voltak a kritikus gondolatokra, részben pedig az tette lehetővé, hogy több konstruktivista kutatási program az adott témában megkerülhetlenné vált. Ilyen területként említik az önkép dinamikus változékonyságát kiemelő kutatásokat (McGuire nyomán), az identitáskutatás szociális identitást megalapozó ágazatát (Tajfel, Turner, Sherif és Billig nyomán), Moscovici szociális reprezentáció elméletének szociálpszichológia-szerte messzire gyűrűző hatását és nem utolsósorban az attitűdkutatásban megjelenő konstruktivista gondolatokat. A fenti kutatási területek érdekessége, hogy az említett tudósok gyakran kísérleti módszerekkel támasztották alá a konstruktivista gondolatok érvényességét, egybeolttva a két irányzat alapvetéseit. Az említett szerzőpáros egyébként a valóság objektív módszerekkel való kutatásának megítélésén, a nyelv és jelentés kezelésén, valamint a normativitás kérdésén kívül nem lát kibékíthetetlen ellentétet a konstruktivista és a kognitív irányzat között. A két irányzat szerintük több fontos gondolaton osztozik, így az egyéni szubjektivitás és a szituáció erejének elismerésén és az emberi gondolkodás elfogultságának és pontatlanságainak vizsgálatán. Szerintük a két hagyomány közös alapokra építkezik, mert a klasszikus szerzők és korai szociálpszichológusok ugyanúgy foglalkoztak a társas viselkedés objektív tényezőivel, mint az emberi gondolkodás szubjektív elemeivel, valamint ugyanúgy számoltak a társas valóság érzékelésének változatos reprezentációival. Sőt, véleményük szerint a konstruktivista gondolatokat éppen, hogy az önkép változékonyságát, a kontextus befolyásoló erejét és az emlékezés képlékenységét felfedő *kognitív kísérletek* eredményei alapozták meg (Jost és Kruglanski, 2002).

A fenti állítások (konstruktivista gondolatok beépülése kognitív kutatási programokba, és bizonyos konstruktivista munkák hatásainak szétterjedése) az attitűdkutatásban is beigazolódni látszanak. Ezt igazolja a már említett konstruktivista gondolat megjelenése a kognitív attitűdkutatáson belül, amely parázs vitát eredményezett. A Wilson és Hodges (1992) illetve Schwarz (2007) által képviselt felvetés megkérdőjelezi az attitűdök állandó természetét, az attitűdmérések által nyert adatokat a helyzethez való alkalmazkodás eredményének tartja (fogalomkészletében azonban nem számolja fel a többi kognitív definíciós elemet). Konstruktivista gondolatok beszűrődésére további példaként említhető, hogy az attitűdkutatás során alkalmazott bizonyos módszerek – például a kérdőíves adatfelvétel – terén több olyan tanulmány is született, amely láthatólag figyelemmel van az adatfelvétel kontextuális körülményeit és a kérdőív szövegezése által hordozott jelenségeket ért kritikákra. A kritikai meglátásokra láthatólag figyelmet fordító tudósok az adatfelvétel érvényessége és megbízhatósága kapcsán fogadtak be konstruktivista nézeteket. Annak érdekében, hogy a skálák és kérdőívek megbízható és valid adatok kinyeréséhez vezessenek, vagyis ténylegesen a kívánt mentális konstrukcióba – esetünkben az egyén attitűdjébe – merítsenek bele (lásd diszkrimináns és konvergens érvényesség), részletesen vizsgálták különböző kérdőív-kialakítási szempontokat. Biztosítandó, hogy az értelmezés a tudós és a válaszoló szempontjából is pontosan történjen, figyelmet fordítanak – még hozzá nyelvi és kontextuális szempontból is – a skálafokok számára és elnevezésére, a kérdések és válaszok

sorrendiségére, a zárt vagy nyitott kérdések alkalmazására és a kérdőív hosszára is (Krosnick, Judd és Wittenbrink, 2005).

A második állítás (mely szerint egyes konstruktivista kutatások kellően erős gyökeret vertek ahhoz, hogy beszűrődjenek kognitív kutatási területekre) szintén beigazolódni látszik az attitűdkutatás területén. Jó példa erre, hogy a kognitív attitűdkutatás (korábban bemutatott) kontextussal és társas hatásokkal foglalkozó ága *elméleti* előzményeként (a szokásos kognitív hivatkozások mellett) Tajfel, Billig és Moscovici már említett munkáit is megnevezi (Prislin és Wood, 2005).

A gondolati és fogalmi elemek átszűrődése nem egyirányú. A két irányzat összeegyeztetésének lehetősége konstruktivista szempontból még talán kevésbé tűnhet valósnak, hiszen a kognitív tudományt önmeghatározás szintjén kritizáló megközelítésről beszélünk. A gyakorlat azonban nem ezt mutatja, a kritikai diskurzuselemés pontosan ennek az ellenkezőjét igazolja. A már leírt módon kognitív elméleti alapokkal, de konstruktivista kutatási hangsúlyokkal, diszkurzív módszerekkel és normatív tevékenységének tudatában dolgozik.

ÖSSZEGZÉS

A két kutatási program különbségein és érintkezési pontjain végigtekintve a reális konklúzió, hogy a két irányzat konkrétumok szintjén nem vagy csak nagyon nehezen összeegyeztethető. Ami viszont lehetségesnek tűnik, és az évek során kialakult, az a két irányzat néma együttműködéseként írható le. Ez a néma együttműködés elméleti és módszertani vonatkozású gondolatok átszűrődését jelenti, de az irányzatok közötti érdemi párbeszéd nélkül. A gondolatok beépülése inkább az egyes kutatási programok saját feldolgozásában, belső vitákon keresztül történik. A lehetséges tanulságok sora persze hosszú lehetne. Míg a kognitív szociálpszichológia kutatómódszertani hagyományai a társas konstruktivista kutatásokat is erősebb alapokhoz segíthetnék, addig bizonyos kérdések feltérképezésére, például a motiváció elemzésére jobban felszereltnek tűnik a gyakorlatorientált, társasas helyzethez szorosan kapcsolódó diszkurzív (kvalitatív) módszer, ami viszont a kognitív kutatásokat segíthetné. A lehetséges tanulságok kölcsönös keresésén túl meg lehetne próbálkozni a két hagyomány közös alapjainak további értelmezésével is. Érdemes lenne külön figyelmet szentelni annak, hogy milyen munkák szolgálnak közös hivatkozási alapként a két irányzat számára, és milyen folyamatok útján vált lehetségessé a gondolati interakció az attitűdök kognitív és társas konstruktivista kutatása között.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet szeretnék mondani Síklaki Istvánnak és Bodor Péternek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott tanácsaiért.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1980). *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Antaki, C., Billig, M., Edwards, D., & Potter, J. (2002). Discourse Analysis Means Doing Analysis: A Critique of Six Analytic Shortcomings. *Discourse Analysis Online*. <https://extra.shu.ac.uk/daol/articles/open/2002/002/antaki2002002-paper.html>
- Augoustinos, M., Walker, I., & Ngairé, D. (2006). *Social Cognition: An Integrated Introduction (2nd ed.)*. London: Sage.
- Aronson, E., Wilson, T. D., Akert, R. M., & Sommers, S. R. (2016). *Social Psychology*. Boston: Pearson.
- Barden, J., & Tormala Z. L. (2014). Elaboration and Attitude Strength: The New Meta-cognitive Perspective. *Social and Personality Psychology Compass*, 8(1), 17–29.
- Baron, R. A., & Branscombe, N. R. (2012). *Social Psychology*. Boston: Pearson.
- Bassili, J. N., & Brown, R. D. (2005). Implicit and Explicit attitudes: Research, Challenges, and Theory. In D. Albarracín, B. T. Johnson, & M. P. Zanna (Eds), *The Handbook of Attitudes* (pp. 543–574). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Billig, M. (1987). *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig, M. (2009). Discursive Psychology, Rhetoric and the Issue of Agency. *SEMEN* 27. (Hozzáférhető: <http://semen.revues.org/8930?lang=en>)
- Bhatia, A. (2006). Critical discourse analysis of political press conferences. *Discourse & Society*, 17, 173–203.
- Bodor, P. (2002). Konstruktivizmus a pszichológiában. *BUKSZ*, 14(1), 67–74.
- Cacioppo, J. T., Crites, S. L., Bernston, G. G., & Coles, M. G. (1993). If Attitudes Affect How Stimuli are Processed, Should They Not Affect the Event-related Brain Potential? *Psychological Science*, 4, 108–112.
- Campbell, D. T. (1963). Social Attitudes and other Acquired Behavioral Dispositions. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A study of a science Vol. 6* (pp. 94–172). New York: McGraw-Hill.
- Campbell, D. T., & Russo, M. I. (1999). *Social Experimentation*. London: Sage.
- Chaiken, S., Liberman, A., & Eagly, A. H. (1989). Heuristic and systematic information processing within and beyond the persuasion context. In J. S. Uleman, & J. A. Bargh (Eds), *Unintended thought* (pp. 212–252). New York: Guilford Press.
- Charteris-Black, J. (2006). Britain as a container: Immigration metaphors in the 2005 election campaign. *Discourse & Society*, 17, 563–581.
- Crano, W. D., & Prislin, R. (2006). Attitudes and Persuasion. *Annual Review of Psychology*, 57, 345–374.
- Crites, S. L., Fabrigar, L. R., & Petty, R. E. (1994). Measuring the Affective and Cognitive Properties of Attitudes: Conceptual and Methodological Issues. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20(6), 619.
- Cunningham, W. A., & Zelazo, P. D. (2007). Attitudes and Evaluations: A Social Cognitive Neuroscience Perspective. *Trends in Cognitive Sciences*, 11, 97 – 104.
- Dalege J., Borsboom D., van Harreveld F., van den Berg H., Conner M., & van der Maas H. L. J. (2016). Toward a Formalized Account of Attitudes: The Causal Attitude Network (CAN) Model. *Psychological Review*, 123, 2–22.
- DeLamater, J. D., & In Ward, A. (2013). *Handbook of Social Psychology*. New York: Springer.

- Descheemaeker, M., Spruyt, A., Fazio, R. H., & Hermans, D. (2017). On the Generalization of Attitude Accessibility After Repeated Attitude Expression. *European Journal of Social Psychology*, 47(1) 97–104.
- Dimberg, U., Thunberg, M., & Elmehed, K. (2000). Unconscious facial reactions to emotional facial expressions. *Psychological Science*, 11, 86–89.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The Psychology of Attitudes*. Harcourt Brace Jovanovich: Fort Worth.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (2007). The Advantages of an Inclusive Definition of Attitude. *Social Cognition*, 25(5), 582–602.
- Edwards, D. (1997). *Discourse and Cognition*. London, Sage.
- Edwards, D. (2005b). Moaning, Whinging and Laughing: The Subjective Side of Complaints. *Discourse Studies*, 7, 5–29.
- Edwards, D., & Potter, J. (1992). *Discursive psychology*. London: Sage.
- Edwards, D., & Potter, J. (2005) Discursive Psychology and Mental States. In H. Molder, J. Potter (Eds), *Conversation and Cognition* (pp. 241–259). Cambridge: Cambridge University Press.
- Edwards, D., & Stokoe, E. H. (2004). Discursive psychology, focus group interviews and participants' categories. *British Journal of Developmental Psychology*, 22, 499–507.
- Edwards, D., Ashmore, M., & Potter, J. (1995). Death and Furniture: The Rhetoric, Politics, and Theology of Bottom Line Arguments Against Relativism. *History of the Human Sciences*, 25–49.
- Fabrigar, L. R., MacDonald, T. K., & Wegener, D. T. (2005). The Structure of Attitudes. In D. Albarracín, B. T. Johnson, & M. P. Zanna (Eds), *Handbook of Attitudes and Attitude Change* (pp. 79–124). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Fazio, R. H. (1989). On the Power and Functionality of Attitudes: The Role of Attitude Accessibility. In Pratkanis, A. R., Breckler, S. J. & Greenwald, A. G. (Eds), *Attitude Structure and Function* (pp. 153–179). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Fazio, R. H. (1990). Multiple processes by which attitudes guide behaviour: The MODE model as an integrative framework. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* Vol. 23 (pp. 75–109). New York: Academic Press.
- Fazio, R. H. (2007). Attitudes as Object-evaluation Associations of Varying Strength. *Social Cognition*, 25(5), 603–637.
- Fazio, R. H., & Olson, M. A. (2003). Implicit measures in social cognition research: Their meaning and uses. *Annual Review of Psychology*, 54, 297–327.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (2010). *Predicting and Changing Behavior: The Reasoned Action Approach*. New York, Taylor & Francis.
- Fiske, S. T., Gilbert, D. T., & Lindzey, G. (2011). *Handbook of Social Psychology*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Gandara, L. (2004). “They that sow the wind . . .”: Proverbs and sayings in argumentation. *Discourse & Society*, 15, 345–359.
- Gawronski, B., & Bodenhausen, G. V. (2006). Associative and propositional processes in evaluation: An integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological Bulletin*, 132, 692–731.
- Gergen, K.J. (1973) Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 309–320.
- Gergen, K.J. (1982) *Toward Transformation in Social Knowledge*. New York: Springer.
- Gergen, K.J. (1996) *Social Psychology as Social Construction: The Emerging Vision*, in C. McGarty & A. Haslam (Eds), *The Message of Social Psychology: Perspectives on Mind in Society* (pp. 113–128). Oxford: Blackwell.

- Gilovich, T., Keltner, D., Chen, S., & Nisbett, R. E. (2016). *Social Psychology*. New York: W. W. Norton & Company.
- Giner-Sorolla, R. (2001). Affective Attitudes Are not Always Faster: The Moderating Role of Extremity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(6), 666–677.
- Green, M. C., & Brock, T. C. (2000). The Role of Transportation in the Persuasiveness of Public Narratives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 701–721.
- Greenwald, A. G. (2004). The Resting Parrot, the Dessert Stomach, and Other Perfectly Defensible Theories. In J. T. Jost, M. R. Banaji, & D. A. Prentice (Eds), *Perspectivism in Social Psychology: The Yin and Yang of Scientific Progress* (pp. 275–285). Washington, DC: American Psychological Association.
- Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit Social Cognition: Attitudes, Self-esteem, and Stereotypes. *Psychological Review*, 102, 4–27.
- Greenwood, J. D. (1999). Understanding the ‘Cognitive Revolution’ in Psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 35(1), 1–22.
- Harré, R. (1997). Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom. *Replika*, 25, 141–152.
- Hart, A. J., Whalen, P. J., Shin, L. M., McInerney, S. C., Fischer, H., & Rauch, S. L. (2000). Differential Response in the Human Amygdala to Racial Outgroup vs Ingroup Face Stimuli. *Neuroreport*, 11, 2351–2355.
- Hewstone, M., Stroebe, W., & Jonas, K. (2015). *An Introduction to Social Psychology*, 6th Edition. John Wiley & Sons.
- Hofmann, W., Gschwendner, T., Nosek, B. A., & Schmitt, M. (2005). What Moderates Implicit-explicit Consistency? *European Review of Social Psychology*, 16, 335–390.
- Jenkins, L., & Potter, J. (2012) Discourse and Cognition. In C. A. Chapell (Ed.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley-Blackwell Publishers. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/9781405198431.wbeal0324>
- Jost, J. T., Kruglanski, A. W. (2002). A szociális konstruktivizmus és a kísérleti szociálpszichológia elidegenedése: a szakadás története és a megbékélés kilátásai. In Gy. Hunyady (Ed.), *Önalátétel a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (pp. 327–367). Budapest: Osiris Kiadó.
- Kassin, S., Fein, S., & Markus, H. R. (2015). *Social Psychology*. Melbourne: Cengage Learning Australia.
- Katz, D. (1960). The Functional Approach to the Study of Attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 24, 163–204.
- Krosnick, J. A. (1989). Attitude Importance and Attitude Accessibility. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 15(3), 297–308.
- Krosnick, J. A., Judd, C. M., & Wittenbrink, B. (2005). The Measurement of Attitudes. In D. Albarracín, B. T. Johnson, & M. P. Zanna (2005). *The Handbook of Attitudes* (pp. 21–78). Mahwah, N. J: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- LaPiere, R. T. (1934). *Attitudes vs. Actions*. North Carolina: University of North Carolina Press.
- Lewin, K. (1938). Will and needs. In W. D. Ellis (Ed.), *A source book of Gestalt psychology* (pp. 283–299). London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.
- Liska, A. E. (1974) Emergent Issues in the Attitude-behavior Consistency Controversy, *American Sociological Review*, 39(2), 261– 272.
- Lu, X. (1999). An ideological/cultural analysis of political slogans in Communist China. *Discourse & Society*, 10, 487–508.
- Lundgren, S., & Prislín, R. (1998). Motivated cognitive processing and attitude change. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 715–726.
- McGuire, W. J. (1997). Creative Hypothesis Generating in Psychology: Some Useful Heuristics. *Annual Review of Psychology*, 48, 1–30.

- Mendes, W. B. (2008). Assessing autonomic nervous system reactivity. In E. Harmon-Jones, & J. Beer (Eds), *Methods in the neurobiology of social and personality psychology* (pp. 118–147). New York: Guilford Press.
- Mendes, W. B., Blascovich, J., Hunter, S. B., Lickel, B., & Jost, J. T. (2007). Threatened by the Unexpected: Physiological Responses During Social Interactions with Expectancy – Violating Partners. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 698–716.
- Mori, J. (1999). Well I may be Exaggerating but...: Selfqualifying Clauses in Negotiation of Opinions Among Japanese Speakers. *Human Studies*, 22, 447–473.
- Myers, D. G., & Twenge, J. M. (2013). *Social Psychology*. New York: McGraw-Hill Inc.
- Neuman, Y., & Levi, M. (2003). Blood and chocolate: A rhetorical approach to fear appeal. *Journal of Language and Social Psychology*, 22, 29–46.
- Nisbett, R. E., & Wilson, T. D. C. (1977). Telling More Than We Can Know: Verbal Reports on Mental Processes. *Psychological Review*, 84(3) 231–259.
- Nosek, B. A. (2005a). Implicit-Explicit Relations. *Current Directions in Psychological Science*, 16(2) 65–69.
- Nosek, B. A. (2005b). Moderators of the relationship between implicit and explicit evaluation. *Journal of Experimental Psychology. General*, 134, 565–84.
- O'Halloran, S. (2005). Symmetry in Interaction in Meetings of Alcoholics Anonymous: The Management of Conflict. *Discourse & Society*, 16, 535–560.
- Pancer, S. M. (1997). Social Psychology: The Crisis Continues. In D. Fox, & I. Prilleltensky (Eds), *Critical Psychology: An introduction* (pp. 150–165). London and Thousand Oaks: Sage.
- Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1986). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. *Advances in experimental social psychology*, 19, 123–205.
- Petty, R. E., & Krosnick, J. A. (1995). *Attitude Strength: Antecedents and Consequences*. Mahwah, NJ: Erlbaum Associates.
- Petty, R. E., Fazio, R. H., & Brinol, P. (2009). *Attitudes: Insights from the New Implicit Measures*. New York: Psychology Press.
- Petty, R. E., & Wegener, D. T. (1993). Flexible Correction Processes in Social Judgment: Correcting for Context-induced Contrast. *Journal of Experimental Social Psychology*, 29, 137–165.
- Petty, R. E., Brinol, P., & Tormala, Z. L. (2002). Thought Confidence as a Determinant of Persuasion: The Self-validation Hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 722–741.
- Petty, R., & Briñol, P. (2015). Processes of social influence through attitude change. In E. Borghida, & J. Bargh (Eds), *APA Handbook of Personality and Social Psychology (Vol.1): Attitudes and social cognition*, (pp. 509–545). Washington, D. C.: APA Books.
- Phelps, E. A., O'Connor, K. J., Cunningham, W. A., Funayama, E., Gatenby, J. C., Gore, J. C., et al. (2000). Performance on indirect measures of race evaluation predicts amygdala activation. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 12, 729 – 738.
- Pinto, D. (2004). Indoctrinating the youth of post-war Spain: A discourse analysis of a fascist civics textbook. *Discourse & Society*, 15, 649–667.
- Potter, J. (1996). *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Potter, J. (1998). Discursive Social Psychology: From Attitudes to Evaluative Practices, *European Review of Social Psychology*, 9(1), 233–266.
- Potter, J. (2012). Discourse Analysis and Discursive Psychology. In Cooper, H. (Ed.). *APA Handbook of Research Methods in Psychology: Vol. 2. Quantitative, Qualitative, Neuropsychological, and Biological* (pp. 111–130). Washington: American Psychological Association Press.
- Pratkanis, A. R., Breckler, S. J., & Greenwald, A. G. (2014). *Attitude Structure and Function*. Hoboken: Taylor and Francis.

- Prislin, R., & Wood, W. (2005). Social Influence in Attitudes and Attitude Change. In Albarra-cin, D., Johnson, B.T. & Zanna, M.P. (Eds), *The Handbook of Attitudes* (pp. 671–706). Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Prislin, R., Boyle, S., Davenport, C., Farley, A., Jacobs, E., Jichalak, J., et al. (2011). On Being Influenced While Trying to Persuade: The Feedback of Persuasion Outcomes to the Persuader. *Social Psychological and Personality Science*, 2, 51–58.
- Rankin, R. E., & Campbell, D. T. (1955). Galvanic skin response to Negro and white experi-menters. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51, 30–33.
- Ross, L., & Nisbett, R. E. (1991). *The person and the situation: Perspectives of social psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Rydell, R. J., & McConnell, A. R. (2006). Understanding implicit and explicit attitude change: A systems of reasoning analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 995–1008.
- Ring, K. (1967). Some Sober Questions About Frivolous Values. *Journal of Experimental Social Psy-chology*, 3, 113–123.
- Schwarz, N., & Bohner, G. (2001). The Construction of Attitudes. In A. Tesser, & N. Schwarz (Eds) *Blackwell Handbook of Social Psychology: Intraindividual Processes* (pp. 436–457). Malden, MA: Blackwell.
- Schwarz, N. (2007). Attitude construction: Evaluation in context. *Social Cognition*, 25, 638–656.
- Sinclair, S., Dunn, E., & Lowery, B. S. (2005). The relationship between parental racial attitudes and children’ s implicit prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41, 283–289.
- Smith, C. T., De Houwer, J., & Nosek, B. A. (2013). Consider the Source: Persuasion of Impli-cit Evaluations Is Moderated by Source Credibility. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39,193–205.
- Stanley, D., Phelps, E., & Banaji, M. R. (2008). The Neural Basis of Implicit Attitudes. *Current Directions in Psychological Science*, 17, 164 – 170.
- Strack, F., & Deutsch, R. (2004). Reflective and impulsive determinants of social behaviour. *Per-sonality and Social Psychology Review*, 8, 220– 247.
- Tormala, Z., & Brinol, P. (2015) Attitude Change and Persuasion: Past, Present, and Future Directions In M. I. Norton (Ed.) *Cambridge Handbook of Consumer Psychology* (pp. 29–64). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tormala, Z. (2016).The role of certainty (and uncertainty) in attitudes and persuasion. *Current Opinion in Psychology*,10, 6–11.
- Tormala, Z., & Rucker, D. D. (2018). Attitude certainty: Antecedents, consequences, and new directions. *Consumer Psychology Review* 1, 72–89.
- van Dijk, T.A. (1993) Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society*, 4(2), 249–283.
- van Dijk, T. A. (2001). Critical discourse analysis. In D. Tannen, D. Schiffrin, & H. E. Hamilton (Eds), *The handbook of discourse analysis* (pp. 352–371). Oxford: Blackwell.
- van Dijk, T. A. (2006). Discourse and manipulation. *Discourse & Society*, 17, 359–383.
- van Overwalle, F., & Sieber, F. (2005). A Connectionist Model of Attitude Formation and Change. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 9, 231–274.
- Verkuyten, M. (1998). Attitudes in public discourse: Speakers’ own orientations. *Journal of Lan-guage and Social Psychology*, 17, 302–322.
- Verkuyten, M. (2005). *The Social Psychology of Ethnic Identity*. Hove: East Sussex.
- Webb, E. J., Campbell, D. T., Schwartz, R. D., & Sechrest, L. (1966). *Unobtrusive Measures: Non-reactive Research in the Social Sciences*. Oxford: Rand McNally.
- Wegener, D. T., & Petty, R. E. (1998). The Naive Scientist Revisited: Naive Theories and Social Judgment. *Social Cognition*, 16, 1–7.

- Wetherell, M., & Maybin, J. (1996). The Distributed Self: A Social Constructionist Perspective. In R. Stevens (Ed.), *Understanding the Self* (pp. 219–280). London: Sage.
- Wetherell, M., & Potter, J. (1992). *Mapping the language of racism: Discourse and the legitimization of exploitation*. London and New York: Harvester Wheatsheaf.
- Wetherell M., Stiven H., & Potter J. (1987). Unequal egalitarianism: a preliminary study of discourses concerning gender and employment opportunities. *British Journal of Social Psychology*, 26, 59–71.
- Wicker, A. W. (1969). Attitudes Versus Actions: The Relationship of Verbal and Overt Behavioral Responses to Attitude Objects. *Journal of Social Issues*, 25, 41–78.
- Wilson, T. D., & Hodges, S. D. (1992). Attitudes as Temporary Constructions. In L. L. Martin, & A. Tesser (Eds), *The Construction of Social Judgments* (pp. 37–65). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Wilson, T. D., Lindsey, S., & Schooler, T. Y. (2000). A Model of Dual Attitudes. *Psychological Review* 107, (101–126).
- Wodak, R. (2006) Mediation Between Discourse and Society: Assessing Cognitive Approaches in CDA. *Discourse Studies*, 8(1), 179–190.
- Zanna, M. P., & Rempel, J. K. (1988). Attitudes: A New Look at an Old Concept. In D. Bar-Tal & A.W. Kruglanski (Eds), *The Social Psychology of Knowledge* (pp. 315–334). Cambridge: Cambridge University Press.

REVOLUTIONS IN ATTITUDE RESEARCH: THE COMPARISON OF COGNITIVE AND SOCIAL CONSTRUCTIVIST APPROACHES

KOHLMANN, DÁVID

Almost fifty years have passed since the events referred to as the 'crisis of social psychology'. At the end of the crisis, social constructivism was born, and multiple constructivist approaches started to evolve. These constructivist approaches offer an alternative understanding in many areas of social psychology, building on different philosophical, epistemological and methodological foundations, compared to mainstream cognitive social psychology. Attitude research is one of the areas covered by both approaches, which gives us an opportunity to understand attitudes – one of the central concepts of social psychology – from multiple angles. Highlighting the differences in attitude research also sheds light on the general relation between cognitive and social constructivist social psychology. Comparison of the two approaches to attitudes (unsurprisingly) shows that there are irreconcilable differences in definitions and methodology. The differences of hypothetico-deductive and realist metatheory, the central importance versus the denial of cognitive processes, the understanding of 'meanings', the differences in focus and methodological processes of research programs, are all areas where the two approaches cannot be integrated. Interestingly, despite all these differences and the utter lack of dialogue, there are signs of interaction between cognitive and constructivist social psychology: hybrid theories and 'imported' ideas are present on both sides.

Keywords: *attitude research, cognitive social psychology, constructivist social psychology, discursive social psychology.*